

Roof en rechtsherstel in Arnhem

Vastgoed uit joods bezit en de rol
van de gemeente tijdens de
bezetting en de naoorlogse jaren

Mali Blauw
April 2022

Inhoud

1. Rechtsherstel in fasen

1. Joods huizenbezit
2. Drie fasen
3. Rol van de gemeente

2. Arnhem aan de vooravond van de oorlog

1. Joods leven in Arnhem
2. Gemeentelijk grondbezit
3. Erfpacht
4. Wegbelasting

3. Bezettingsjaren

1. Gemeentebestuur
2. Joods huizenbezit
3. Achtergelaten 'jodenwoningen'
4. Oorlogskopers
5. Bezit van de joodse gemeente
6. Onderhandeling

4. Gevechten en evacuatie

1. De slag en de brug
2. Evacueren!
3. Plundering
4. Terugkeer

5. De draad weer oppakken

1. Verlies
2. Stad in puin
3. 'Niet con-amore'
4. Joodse erfpachters
5. Zakelijke heffing
6. Beheer en achterstalligheid
7. Rechtsherstel
8. Distributie

6. Conclusie

Inleiding

De gemeente Arnhem heeft opdracht gegeven haar naoorlogs handelen jegens joodse oorlogsslachtoffers te onderzoeken. De onderzoeksvragen betreffen met name onroerend goed in joods bezit.

Het college van B en W besloot onderzoek te laten uitvoeren naar mogelijke naheffingen van gemeentelijke lasten wegens achterstalligheid. Ook is in de opdracht meegenomen de eventuele aankoop van onroerend goed uit joods bezit door de gemeente.

De onderzoeksvragen luiden:

- of de gemeente Arnhem na afloop van de Tweede Wereldoorlog naheffingen voor erfpachtcanon en/of straatbelasting heeft gevorderd van joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun nabestaanden/erfgenamen over de oorlogsperiode;
- in hoeverre de gemeente Arnhem tijdens de bezetting onroerend goed heeft aangekocht dat eigendom was van joodse burgers;
- of er nadien over deze eventuele aankopen rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

De focus ligt op het gemeentelijk handelen in Arnhem. Om dit te kunnen plaatsen in de context van de bezettingstijd wordt ook aandacht besteed aan enkele omstandigheden en ontwikkelingen die verband houden met het joods vastgoed. Gezien de beperkte omvang van dit onderzoek konden deze onderwerpen niet uitputtend worden behandeld. Nader onderzoek zou het beeld van de gemeente Arnhem tijdens de Tweede Wereldoorlog kunnen verdiepen en nuanceren.

Voor de beantwoording van de onderzoeksvragen is informatie gezocht in verschillende voor de hand liggende bronnen. Ook is een minimum aan context gepresenteerd voor een beter begrip van het verschijnsel van de verkoop van vastgoed tijdens de bezetting en de eventuele naheffingen van lokale lasten na de bevrijding. Zoals zo vaak bij historisch onderzoek waren er geen bronnen die een direct antwoord gaven op de onderzoeksvragen, met name die over de lokale lasten. Helaas kunnen historici niet zelf gegevens genereren, zoals onderzoekers van de actualiteit wel kunnen met observaties, interviews, testen, vergelijkend onderzoek en dus respondenten, proefpersonen, controlegroepen en dergelijke. Daarom zijn noodgedwongen via 'omtrekkende bewegingen' bronnen gezocht over achterstalligheid en naheffingen. Daarbij is inspiratie opgedaan uit eerdere onderzoeken, met name die over Amsterdam en Den Haag omdat sprake is geweest van naheffingen.

Het NIOD uit Amsterdam heeft geadviseerd over de inhoud van dit onderzoek. NIOD-onderzoekers en Hinke Piersma en Peter Romijn hebben daarbij gefungeerd als wetenschappelijke begeleiders. Ook is enkele malen van gedachten gewisseld met een begeleidingsgroep die het Arnhemse college van B en W adviseert over de uitkomsten van dit onderzoek. Deze commissie bestaat uit de heer G. Corstens (voorzitter), de heer P. Wilmink, advocaat, mevrouw M. Klijn, auteur van het boek *De Stille Slag*, Mevrouw R. Kieftenbelt, adviseur informatiebeheer en archief gemeente Arnhem en mevrouw S. Boerhof (secretaris), chef kabinet burgemeester. De verantwoordelijkheid voor de tekst ligt geheel bij de auteur.

1. Fasen van rechtsherstel

1.1 Joods huizenbezit

Begin 2020 ontving de gemeente Arnhem persvragen van Pointer (KRO/NCRV) en Follow the Money over ‘compensatie voor de onteigening van joodse woningen tijdens de Tweede Wereldoorlog’. Pointer verwees naar de zogenaamde *Verkaufsbücher* en vroeg of de gemeente bekend was met deze praktijken van onteigening. Ook noemde Pointer de compensatieregelingen van de gemeenten Amsterdam en Den Haag en verbond hieraan de vraag of ook Arnhem compensatie wilde aanbieden. Het televisieprogramma de Monitor besteedde in mei en oktober 2020 aandacht aan de *Verkaufsbücher* en aan de lotgevallen van enkele joodse families. Deze belangstelling voor joods bezit tijdens de bezetting leidde tot vragen bij het Arnhemse gemeentebestuur en tot de opdracht voor een onderzoek.

In de vragen van Pointer komen verschillende onderwerpen uit de naoorlogse geschiedenis van rechtsherstel bij elkaar: enerzijds het herstel van rechten van tijdens de bezetting beroofde joden en anderzijds gemeentelijke lasten uit de naoorlogse periode. Om met het eerste te beginnen: meteen na de bevrijding begon een uitgebreide operatie om ontrechting uit de oorlogsjaren te herstellen. Zowel de roof van vastgoed tijdens de bezetting als het naoorlogse rechtsherstel zijn al veel onderzocht.¹

De aandacht voor de gemeentelijke belastingen en erfpachtcanon is daarentegen betrekkelijk nieuw. Een toevallige archiefvondst bracht aan het licht dat de gemeente Amsterdam na de oorlog boetes had opgelegd wegens achterstalligheid, óók aan joodse oorlogsslachtoffers. Dit leidde tot onderzoek speciaal gericht op gemeentelijke erfpacht en straatbelasting. In maart 2014 verschenen de eerste resultaten over Amsterdam, die in 2015 als boek uitkwamen.² Het ging over voornamelijk erfpachtcanon en erfpachtboetes. De gemeente Amsterdam besloot vervolgens tot terugbetaling van de erfpachtboetes en tot een collectieve tegemoetkoming van 10 miljoen euro aan de joodse gemeenschap voor de heffingen vanwege achterstallige erfpachtcanons.

Vervolgens verscheen in 2016 de rapportage van Robin te Slaa over Den Haag, een jaar later uitgebracht als boek.³ Ook hier was sprake van heffing van achterstallige erfpachtcanon en straatbelasting. Zijn bevindingen leidden tot de regeling ‘Joods moreel rechtsherstel’ van de gemeente Den Haag. Er werd daarvoor 2,6 miljoen euro gereserveerd, en de regeling kende een individuele en een collectieve component.⁴

Het rapport over Rotterdam werd in juni 2020 gepubliceerd.⁵ Utrecht en Leeuwarden volgden en in verschillende andere gemeenten is onderzoek gaande. In Rotterdam kwam erfpacht voor particulieren niet voor. Ook waren daar geen aanwijzingen dat er geprotesteerd is tegen opgelegde straatbelasting. Wel heeft de gemeente Rotterdam

¹ Enkele voorbeelden: Over de roof: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, (deel 5-1, 1974, p. 554 en 575); Gerard Aalders, *Roof* (1999); Raymund Schütz, *Kille mist* (2016), Joep Boerboom, *Beroofd volgens de regels* (2020). Over het rechtsherstel: Gerard Aalders, *Berooid* (2001); Wouter Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (2005); K. Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (2008); Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (2013).

² Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

³ Te Slaa, *‘Daar dit een immorele aanslag is’. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

⁴ Rechtsherstel voor Joodse eigenaren van geroofd vastgoed in Den Haag (Raadsbesluit 13 april 2017), RIS 296327.

⁵ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdams gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955*. (NIOD-rapport, juni 2020).

voordeel gehad bij de anti-joodse maatregelen van de bezetter en hield zij de gemeentefinanciën goed in de gaten.⁶ Het Rotterdamse college reageerde op het rapport met de wens om onrechtvaardige bureaucratische beslissingen van destijds ‘zo goed mogelijk te repareren’. Het college stelde daarvoor een bedrag van € 2 miljoen beschikbaar.⁷ Voor Utrecht geldt min of meer hetzelfde. Ook daar was erfpacht voor particulieren vrijwel niet aan de orde. Verder zijn hier evenmin aanwijzingen aangetroffen voor opgelegde aanslagen wegens achterstalligheid. Onduidelijk is of er van achterstalligheid eigenlijk wel sprake was. Wel stelde de gemeente zich zakelijk op bij het rechtsherstel van onroerend goed dat door de gemeente was aangekocht.⁸ Het Utrechtse college van B en W heeft daarvoor zijn spijt betuigd en een bedrag van drie ton beschikbaar gesteld.⁹

De besluiten en regelingen van deze gemeenten voegen een nieuw hoofdstuk toe aan de lange geschiedenis van het naoorlogs rechtsherstel.¹⁰ Rechtshistoricus Raymund Schütz typeerde deze hernieuwde aandacht voor onrecht en herstel, nu bij gemeenten, als de derde fase van rechtsherstel. De eerdere fasen duurden globaal van 1945 tot 1967 en van 1990 tot 2000.¹¹

1.2 Drie fasen

De eerste fase van het rechtsherstel begon direct na de bevrijding. Voorbereidingen daarvoor waren al getroffen door de regering in Londen, terwijl Nederland nog grotendeels bezet was. In september 1944 kwamen twee wetsbesluiten tot stand, het Besluit bezettingsmaatregelen (E93) en het Besluit herstel rechtsverkeer (E 100). Er kwam een Raad voor het Rechtsherstel met een aantal uitvoerende afdelingen.¹² Zo kon direct na de bevrijding met het rechtsherstel worden begonnen. Dit duurde in sommige gevallen tot eind jaren vijftig. De praktijk van het rechtsherstel was niet zelden weerbarstig en het bleef ook in de decennia daarna onderwerp van discussie.¹³

In de loop van de jaren negentig kwam het rechtsherstel weer prominent op de politieke agenda. Er werden enkele commissies ingesteld, die lopend onderzoek naar oorlogstegoeden in het buitenland kritisch volgden. Daarnaast deden zij onderzoek naar de praktijk van de teruggave van roerende en onroerende goederen van joodse oorlogsslachtoffers. De conclusie luidde dat het naoorlogse rechtsherstel in grote lijnen correct was verlopen, maar dat er niettemin sprake was geweest van tekortkomingen die voor betrokkenen onbillijke en onrechtvaardige consequenties konden hebben. Op grond hiervan kwamen de commissies met aanbevelingen en ramingen van de bedragen die redelijkerwijs alsnog zouden moeten worden terugbetaald.

Het ministerie van Financiën ging uiteindelijk akkoord met een bedrag van 400 miljoen gulden, een besluit dat moest worden gezien ‘als een erkenning van morele aanspraken’ van de joodse gemeenschap. Het bedrag is bekend geworden onder de naam Maror-gelden: Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel. De totale geldsom die aan de Joodse gemeenschap werd betaald liep op tot 764 miljoen gulden, omgerekend 347 miljoen euro. Naast de 400 miljoen van het ministerie van Financiën betrof dit 50 miljoen

⁶ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 5.

⁷ Burgemeester en wethouders Rotterdam aan de gemeenteraad (30 juni 2020).

⁸ Blauw, *Vershil maken?* (2020)

⁹ Raadsvoorstel Joods rechtsherstel (december 2020)

<https://ris2.ibabs.eu/Agenda/Details/Utrecht/a83c5d59-2bfd-4497-a4b3-b6438e40e555>.

¹⁰ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 5.

¹¹ Schütz, ‘Het eeuwig terugkerende rechtsherstel’ (2018).

¹² Aalders, *Berooid* (2001), p.43, 52-53.

¹³ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 6.

van de verzekeraars, 50 miljoen van de Nederlandse banken en 264 miljoen van de effectenbeurs.

De commissies stelden in hun onderzoeken de herstelwetgeving zelf niet ter discussie. Anderen deden dat wel, zoals Philip Staal, Ido de Haan en Wouter Veraart, aangehaald door Hinke Piersma en Marleen van den Berg. De Haan wees op voorbeelden van 'fatale weeffouten' zoals de inperking van beroepsprocedures en de vage criteria van 'redelijkheid en billijkheid'. Veraart constateerde een pragmatische, instrumentele visie van de Nederlandse regering op het rechtsherstel in dienst van de wederopbouw, met als grondslag 'billijkheid' en 'redelijkheid'. Die visie heeft ertoe geleid dat 'joodse rechthebbenden vaak water bij de wijn moesten doen' omdat er werd aangestuurd op compromissen.¹⁴ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake concludeerden dat er grotendeels wel administratief rechtsherstel heeft plaatsgevonden, maar dat er 'in zeer uiteenlopende en soms zeer beperkte mate sprake was van moreel rechtsherstel'.¹⁵

Met haar bijdrage van 400 miljoen gulden aan de Maror wilde de Nederlandse regering 'uitdrukkelijk finaal recht doen'. In een brief aan de Tweede Kamer onderstreepte de regering het definitieve karakter van de financiële compensatie. De overheid ging ervan uit dat dit finaal recht doen betrekking had op de overheid en overheidsoptreden in zijn geheel, met inbegrip van de lokale overheden. Met andere woorden, ook wat er op gemeentelijk niveau was misgegaan, was met de Maror-gelden recht gezet. Volgens een van de toenmalige onderhandelaren namens de Joodse gemeenschap zou hiermee echter sprake zijn van een eenzijdige interpretatie van het akkoord door de overheid. Van het regeringsstandpunt dat er finaal recht was gedaan, is in 2014 door burgemeester Van der Laan van Amsterdam afgeweken. Daarmee is de discussie over financiële compensatie of tegemoetkoming opnieuw opengebroken.¹⁶ De gemeente Amsterdam beschouwde dit niet als juridisch, maar als moreel rechtsherstel.

1.3 Rol van de gemeente

Tot zover de ontwikkelingen rond het naoorlogse rechtsherstel in brede zin. Met de (compensatie voor) naheffingen van gemeentelijke lasten bevinden we ons in de derde, betrekkelijk nieuwe fase van het rechtsherstel in, zoals geanalyseerd door Schütz. Hierin draait het om het naoorlogs handelen van gemeenten jegens joodse oorlogsslachtoffers, waarvoor de bestuurders van nu spijt betuigen. Een van de onderzoeksvragen in deze studie is gericht op de eventuele heffingen wegens achterstalligheid in de jaren na de bevrijding.

De recente aandacht voor de 'onteigening' van joods onroerend goed brengt ons terug naar de rechtsherstelfase één, die direct na de bevrijding is ingezet. Zijn er redenen om die fase opnieuw te doorlopen, omdat zaken toen niet naar behoren zouden zijn afgewikkeld? Zoals hierboven al is gememoreerd, zijn er diverse vraagtekens en kanttekeningen geplaatst bij het naoorlogs rechtsherstel. Hoe dit in individuele gevallen is verlopen is niet na te gaan in een beknopt onderzoek als dit. Het zou een tijdrovende dieptestudie vergen in rechtshersteldossiers van joodse oorlogsgedupeerden uit Arnhem, voor zover de relevante gegevens nog zijn te achterhalen.

¹⁴ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 6-7.

¹⁵ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 98-99.

¹⁶ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel* (2020), p. 7-8.

2. Arnhem aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog

2.1 Joods leven in Arnhem

De eerste synagoge in Arnhem moet al in 1735 hebben bestaan, en wel in een particuliere woning. Joden konden in die tijd in Arnhem geen burgerrecht verwerven en meer in het algemeen was men er niet erg gesteld op andere godsdiensten dan de protestantse. Zo was het in Arnhem sinds het begin van de Hervorming tot het jaar 1731 aan rooms-katholieken verboden godsdienstoefeningen te houden. Ordonnanties uit april en augustus 1737 openden de mogelijkheid voor joden om het burgerrecht te kopen. Maar deze mogelijkheid werd eind 1747 weer ingetrokken. Toen werd weer de oude eis van kracht, dat een burger gereformeerd moest zijn.¹⁷

Op 2 september 1796 kwam het 'decreet over den Gelijkstaat der Joodsche met alle andere Burgers' dat werd uitgevaardigd door de Nationale Vergadering. In 1798 werd deze gelijkberechtiging bij staatsregeling tot grondrecht verklaard. Ook werd de scheiding van kerk en staat vastgelegd, waarvan echter pas werkelijk sprake was in 1848. In die jaren was de joodse gemeente in Arnhem al zo sterk gegroeid, dat de synagoge op de hoek van de Bentincksteeg en de Kerkstraat te klein werd. De gemeente kocht grond aan de Pastoorstraat en koos stadsarchitect H.J. Heuvelink als ontwerper voor een nieuwe synagoge. Deze werd in de zomer van 1853 feestelijk ingewijd.¹⁸ In 1881 werd Arnhem aangewezen als hoofdplaats voor het Synagogaal Ressort en Opperrabbinat van Gelderland. Het gebouw van de Nederlands-Israëlitische hoofdsynagoge Arnhem stond aan de Kippenmarkt, met in hetzelfde gebouwencomplex aan de achterkant aan de Pastoorstraat de synagoge.¹⁹

Onder de joodse ingezetenen van Arnhem waren nogal wat ondernemers, zoals leden van de familie Mogendorff, die de leiding hadden over een meubelfabriek, een etikettenfabriek, een papierfabriek en een bedrijf voor drogisterijartikelen. Andere bekenden bedrijven waren de papierfabriek van de gebroeders Frankfort en de Eerste Nederlandse Kunstzijdefabriek (ENKA) van J.C. Hartogs. Ook woonden er veel joodse winkeliers in de stad. De vleeshandel was voor de Tweede Wereldoorlog voor een groot deel in joodse handen: van de vele slagers in Arnhem waren er zeker 25 joods. Dat gold overigens niet voor hun klanten, die veelal niet-joods waren.²⁰

In de jaren dertig nam Arnhem een groot aantal joodse vluchtelingen op uit Duitsland. Nadat Hitler daar op 30 januari 1933 aan de macht was gekomen, liet hij al snel optreden tegen joden en politieke tegenstanders. De joden hoorden volgens de nationaalsocialistische leer niet bij het Duitse volk van 'ariërs'. Ze werden verantwoordelijk gehouden voor allerlei (vermeende) misstanden in de Duitse samenleving en voor de moeilijke omstandigheden waarin het land verkeerde na het verliezen van de Eerste Wereldoorlog. Honderden joodse vluchtelingen uit Duitsland vestigden zich in Arnhem.

In 1930 stonden in het overzicht van de 'godsdienstige gezindheid der bewoners van Arnhem' 1363 'Nederduitsch Israëlieten' vermeld en 7 'Portugeesch Israëlieten'. In 1935 waren deze aantallen respectievelijk 1482 en 6 en in 1940 waren ze opgelopen tot 1812 en 15. Circa 17% van de inwoners stond geregistreerd als 'tot geen gezindte behorend'. Eind 1930 telde Arnhem in totaal 78.234 inwoners, eind 1935 waren dit er 84.994 en eind 1940 bedroeg het aantal 93.007.²¹

¹⁷ 'De Joden in Arnhem' In: *Arnhemse Courant* 3 augustus 1933, vierde blad.

¹⁸ Vredenberg, 'De synagoge aan de Pastoorstraat' (2002), p. 59-63.

¹⁹ Klijn, *De stille slag* (2014), p. 25.

²⁰ Ibidem, p. 32-35.

²¹ *Verslag van den toestand der gemeente Arnhem 1935*, GA, toegang 2192 inv.nr. 972, p. 189; *Verslag van den toestand der gemeente Arnhem 1940*, GA, toegang 2192 inv.nr. 977, p. 60, 232.

2.2 Gemeentelijk grondbezit

Arnhem had in de negentiende eeuw een forse groei gekend. In 1800 telde de stad minder dan 10.000 inwoners, rond 1900 waren dat er 57.000. Die bevolkingstoename kon grotendeels worden toegeschreven aan de vestigingspolitiek van de gemeente. Die richtte zich vanaf het begin van de negentiende eeuw op het aantrekken van welgestelden. De verfraaiing van de stad met het doel deze Nederlanders aan Arnhem te binden stond hoog op de politieke agenda. Men was bereid daarin te investeren.

In het vierde kwart van de negentiende eeuw stagneerde de groei van Arnhem, onder meer door de concurrentie van andere steden. Na de Vestingwet van 1874 verdwenen veel vestingwerken en de vrijgekomen terreinen werden ook elders getransformeerd tot parken en villawijken. Verder speelde de concurrentie van de Veluwedorpen in de directe omgeving van Arnhem een rol, met name van Oosterbeek en Velp. De komst van de elektrische tram stimuleerde vestiging in deze dorpen, omdat vervoer naar Arnhem eenvoudig was geworden. Overigens waren naast welgestelden in de negentiende eeuw ook veel landarbeiders uit de omgeving naar de stad getrokken.²²

De gemeente Arnhem kocht in het laatste kwart van de negentiende eeuw verschillende landgoederen aan, zoals Klarenbeek en een deel van Sonsbeek. Daarmee kreeg zij grond in bezit die zij zelf tot ontwikkeling kon brengen. De terreinen werden voor een belangrijk deel gereserveerd voor de aanleg van parken en voor woningbouw. In 1917 verwierf Arnhem een groot terrein, de Geitenkamp aan de grens met Rozendaal. Dit werd nagenoeg geheel bestemd voor de bouw van arbeiderswoningen.²³ Ook elders had de gemeente terreinen in bezit, bijvoorbeeld ten zuiden van de Rijn in de Stadswaarden.²⁴ Hier zou in de jaren dertig begonnen worden met de aanleg van de wijk Malburgen.

In de decennia voor de Tweede Wereldoorlog werd er flink gebouwd in Arnhem. De Eerste Wereldoorlog had een remmende invloed gehad op de bouwsector, vanwege bezuinigingen en materiaaltekorten. Maar daarna ontstond in Arnhem een ware bouwhausse. Een groot aantal woningbouwcorporaties werd opgericht.²⁵ In de jaren twintig en dertig nam het aantal woningen in Arnhem toe van 15.020 in 1920 naar 18.331 in 1930 en 23.926 in 1940.²⁶

De gemeente Arnhem was dus grondeigenaar. Zij kocht grond aan, verkocht grond of verwierf terreinen door ruiling. Een reden voor verwerving was bijvoorbeeld de wens om saneringen door te voeren, wat vaak betekende dat de gemeente onbewoonbaarverkleerde woningen wilde slopen. Ook het voornemen om stadsuitbreidingen te realiseren vormde een reden voor grondaankopen. In afwachting van toekomstige bouwplannen gaf de gemeente haar grond in gebruik. Dit kon op verschillende manieren gebeuren, zoals huur, pacht of erfpacht. Er was bijvoorbeeld sprake van pachters van bouw- en weiland, die hun bestaan vonden in het landbouw-, tuinbouw- en veehoudersbedrijf.²⁷ Maar in het kader van dit onderzoek interesseert ons vooral de erfpacht.

²² Lavooij, 'De stedelijke ontwikkeling' (2004), p. 15-17.

²³ Ibidem, p. 16, 18, 22.

²⁴ 'Gloeiend aaneengesmeed', *Arnhemsche Courant*, 26 januari 1926, p. 1.

²⁵ Lavooij, 'De stedelijke ontwikkeling' (2004), p. 21.

²⁶ *Verslag van den toestand der gemeente Arnhem 1946*, GA, toegang 2192 (Secretarie), inv.nr. 979, p. 124-125.

²⁷ *Verslag van den toestand der gemeente Arnhem 1935*, GA, toegang 2192 (Secretarie), inv.nr. 972, p. 88.

2.3 Erfpacht

Erfpacht is een zakelijk recht om grond te gebruiken tegen betaling van een vergoeding, de zogenaamde erfpachtcanon. In de gemeente Arnhem werd dit stelsel na de Eerste Wereldoorlog voor het eerst systematisch op grote schaal toegepast, aldus een nota uit 1951 over dit onderwerp. Voordien kwam deze vorm van uitgifte ook al voor, maar slechts incidenteel. Vanaf 1919 gebeurde dit op grotere schaal en tot in de jaren dertig werd de grond in de volgende delen van de stad hoofdzakelijk in erfpacht uitgegeven: Vogelwijk, Schuttersberg-Geitenkamp, Raapopseweg-Taklaan, Braamberg-Hommelseweg, Industrierrein van Oldenbarneveldtstraat-Westervoortsedijk, Paasberg, Alteveer en Johan de Wittlaankwartier (Arnhemse Broek).

Als hoofdreden voor de toepassing van erfpacht noemde men dat de grond als constant waarde-element, waarop geen afschrijving behoefde te worden toegepast, eigendom van de gemeenschap diende te blijven. De grond als permanente bron van inkomsten was voor de gemeente ook een niet te verwaarlozen factor.

Een belangrijk deel van de woningen werd destijds gebouwd door woningbouwverenigingen of -stichtingen. Een uitzondering hierop vormde de woningbouw in een deel van de Braamberg-Hommelseweg, de Paasberg, een deel van Alteveer en de Johan de Wittlaan. Hier werd gebouwd door particulieren, te onderscheiden in institutionele beleggers, 'eigenbouwers' die voor de verkoop bouwden en particulieren die meest voor eigen gebruik bouwden.²⁸

In de jaren dertig werd de erfpachtuitgifte minder en in 1938 was deze 'vrijwel geheel tot stilstand gekomen', aldus een nota van B en W aan de gemeenteraad. Het publiek leek een uitgesproken voorkeur te hebben voor eigen grond. Terreinen van particuliere bouwexploitanten werden wel geregeld verkocht in Arnhem-Zuid, op de Sterrenberg, Hoogkamp en Angerenstein. Dit gebeurde tegen prijzen die niet lager waren dan de grondprijzen die de gemeente hanteerde bij de berekening van de erfpachtcanon. Percelen van de gemeente, bijvoorbeeld in het Arnhemse Broek en op Alteveer, vonden geen liefhebbers meer.

Erfpacht was niet populair, concludeerden B en W. Bouwkosten daalden en daardoor konden nieuwe huizen verhuurd worden tegen veel lagere prijzen dan de oudere, gebouwd in een periode met hogere bouwkosten. Bovendien had 'de groote aanwas van huizen' een drukkende invloed op het huurpeil. Noodgedwongen hadden de eigenaren van oudere huizen de huren moeten verlagen. Hierdoor stonden de huuropbrengsten niet meer in redelijke verhouding tot de lasten.

Het college vond dat men rekening moest houden met deze gedaalde populariteit van erfpacht. Want al verdiende het erfpachtstelsel misschien de voorkeur, het Grondbedrijf moest toch vooral gronden exploiteren. Het getij was verlopen en dus wilden B en W de bakens verzetten. De feiten hadden uitgewezen dat er ook gelegenheid moest zijn om grond te kopen. Het college stelde voor om in te gaan op een verzoek van erfpachters over verlaging of afkoop van de erfpachtcanon, of omzetting van de erfpacht in eigendom.

Verlaging of afkoop vonden B en W geen goed idee. Maar over omzetting van erfpachtrecht in eigendom in bijzondere gevallen en verkoop van percelen viel wel te praten. Gedacht werd aan situaties waarin een perceel door zijn ligging voor de gemeente niet bijzonder interessant was, bijvoorbeeld wanneer het begrensd werd door twee percelen van anderen. De gemeenteraad ging hierin mee en nam de conclusies van het college aan.²⁹ Tijdens de bezettingsjaren hebben nogal wat erfpachters gebruik gemaakt van deze mogelijkheid om hun erfpachtterrein te kopen. In de jaren 1941 tot 17 september 1944

²⁸ Erfpachtstelsel - gemeente Arnhem (Gemeentewerken, juni 1951), GA, toegang 2198 (Secretarie), inv.nr. 1926, p. 4-5.

²⁹ Nota met nummer 3003, behandeld in de gemeenteraadsvergadering van 19 december 1938, p.1002-1006, GA toegang 2192 (Secretarie), inv.nr. 181.

waren dat er zo'n 210.³⁰ Hoeveel erfpachters de gemeente Arnhem telde is overigens onbekend, want daarvan is geen overzicht aangetroffen. Wel is er in naoorlogse correspondentie sprake van 800 erfpachters die in gebreke waren bij het betalen van de canon, waarover in een latere paragraaf meer. Aan het einde van de bezetting waren er dus ten minste 800 erfpachters. Voor het aantal erfpachters rond 1940 kunnen we dat aantal van 800 nog met de 210 vermeerderen, die in de bezettingsjaren hun erfpachtterrein kochten. Dezen waren aan het einde van de bezetting geen erfpachters meer, dus het is onwaarschijnlijk dat ze na de bevrijding nog achterliepen met betalen. Vermoedelijk werd bij de verkoop van de percelen de eventueel nog te betalen erfpachtcanon verrekend. Rond 1940 waren zij echter nog wel erfpachters, dus deze 210 kunnen we bij de genoemde 800 optellen. Zo komen we op minimaal 1010 erfpachters aan de vooravond van de bezetting. Hoeveel van hen joodse huizenbezitters waren, is onbekend.

2.4. Wegbelasting

Het heffen van een straatbelasting werd in Arnhem al vóór 1900 in de gemeenteraad geopperd bij besprekingen over de gemeentebegroting.³¹ Zoals de naam al doet vermoeden was er een verband met het aanleggen of verbeteren van bestrating. In 1900 stuurden ruim 130 bewoners van Arnhemse hoofdstraten een verzoekschrift aan B en W. Zij hadden vernomen dat het gemeentebestuur het plaveisel van hun straten wilde verbeteren. Zij verzochten dringend om de 'voor hun bedrijf zoo hinderlijke keibestrating te doen verwijderen en te vervangen door asphalt'. Dat zou niet alleen in hun belang zijn, maar ook in dat van het algemeen, omdat 'het aanzien der stad' aanmerkelijk zou toenemen.

De bewoners erkenden dat een asfaltbestrating duurder was dan die van keien of klinkers en zij vreesden dat B en W 'het minder kostbare' aan de raad zouden voorstellen. Daarom waren deze burgers bereid tot dekking van die meerdere kosten. Zij boden aan een jaarlijkse bijdrage in de gemeentekas te storten en dachten aan een bedrag van maximaal f 1,50 per meter gevelbreedte van hun perceel, voorzover aan bedoelde straten gelegen. Zij lieten aan het gemeentebestuur over hoe het de jaarlijkse bijdrage zou innen, maar het meest aanbevelenswaardig leek hun de heffing van een straatbelasting voor de geasfalteerde straten. De adressanten verzochten B en W de Roggestraat, Ketelstraat, Vijzelstraat, Rijnstraat, Grootte Oord en Jansstraat te asfalteren.³² Enkele andere bewoners van diezelfde straten spraken zich echter tegen zo'n belasting uit, in een eigen brief aan het gemeentebestuur. Volgens hen moesten de kosten van asfaltering uit 'de algemeene kas' komen.³³

B en W adviseerden de gemeenteraad om het verzoek van de voorstanders af te wijzen. Zij vonden asfaltering 'thans niet noodig'. De toestand van het plaveisel vergde geen dringende verbetering of verandering en het 'objectieve gemeentebelang' vereiste geen asfaltering. Tegen een speciale belasting had het college bezwaar, omdat asfaltering in het algemeen belang zou zijn. En ook tot het invoeren van een algemene straatbelasting wenste

³⁰ Verslag vergadering gemeenteraad (1941 t/m augustus) Systematische klapper, p. XXIX; Besluiten burgemeester (...) waarnemende de taak van de raad (september 1941 t/m december 1942), systematische klapper p. XXXIV-XXXVIII; Besluiten burgemeester (...) waarnemende de taak van de raad (januari 1943 t/m 17 september 1944), systematische klapper, p. XXV-XXVII; GA, toegang 2192 (Secretarie), inv.nrs. 184 (1941 t/m aug.), 185 (sept. 1941 t/m dec. 1942); 885 (jan. 1943 t/m 17 sept. 1944).

³¹ 'Vergadering van den Arnhemschen Gemeenteraad op Zaterdag 28 October 1899', *Arnhemsche Courant*, 31 oktober 1899, p. 9 (Extra Bijvoegsel).

³² 'Nieuws uit gemeente en provincie', *Arnhemsche Courant*, 1 september 1900, p. 9.

³³ 'Nieuws uit gemeente en provincie', *Arnhemsche Courant*, 22 april 1901, p.1.

het vooralsnog geen voorstel te doen.³⁴ Hoewel de grote voordelen van asfaltering werden onderschreven, kwam het toen niet tot een straatbelasting.³⁵

In mei 1910, zo'n negen jaar later dus, werd in de Arnhemsche Courant poëtisch gesteld 'Nu verschijnt een nieuwe belasting aan de kim van Arnhem's hemel.' Als B en W hun zin zouden krijgen, zou per januari 1911, in de gemeente Arnhem een straatbelasting worden geheven.³⁶ Maar ook toen was de tijd er nog niet rijp voor.

Het duurde tot het najaar van 1917 eer een besluit hierover werd genomen. Op 22 oktober van dat jaar stemde de Arnhemse gemeenteraad in met een verordening tot heffing van een straatbelasting.³⁷ Voor de gemeentebegroting van 1918 werd de opbrengst geraamd op f 77.000.³⁸ De belasting werd geheven 'wegens gebouwde eigendommen, die zelve of wier aanhoorigheden aan de openbare straten of wegen belenden, als bijdrage der belastingplichtigen in de kosten ten laste der gemeente komende voor aanleg en onderhoud dier straten of wegen, voor hunne verlichting en voor afvoer van water en vuil van de in de belasting vallende eigendommen'.³⁹ In mei 1921 werd besloten de naam te wijzigen in 'wegbelasting'.⁴⁰ Deze was een van de vele gemeentelijke belastingen en heffingen die aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in de gemeente werden geheven.⁴¹

³⁴ 'Nieuws uit gemeente en provincie', *Arnhemsche Courant*, 22 april 1901, p.1.

³⁵ 'Vergadering van den Arnhemschen Gemeenteraad op Zaterdag 27 April 1901', *Arnhemsche Courant*, 29 april 1901 p. 9.

³⁶ 'Een straatbelasting voor Arnhem', *Arnhemsche Courant*, 4 mei 1910, p.1.

³⁷ 'Vergadering van den Arnhemschen Gemeenteraad op Maandag 22 October 1917', *Arnhemsche Courant*, 22 oktober 1917, p. 6.

³⁸ 'Vergadering van den Arnhemschen gemeenteraad op vrijdag 7 December 1917', *Arnhemsche Courant*, 7 december 1917, p.5.

³⁹ 'Gemeenteraad', *Arnhemsche Courant*, 9 oktober 1917, p. 5.

⁴⁰ 'Gemeenteraad', *Arnhemsche Courant*, 24 mei 1921, p. 5.

⁴¹ *Verslag van de toestand der gemeente Arnhem 1938*, p. 46-49, GA, toegang 2192 (Secretarie), inv.nr. 975.

3. Bezettingsjaren

3.1. Gemeentebestuur

Tijdens de Duitse invasie op 10 mei 1940 was in en rond Arnhem het oorlogsgeweld van meet af aan duidelijk zichtbaar. De bruggen bij Westervoort werden in de vroege ochtend door Nederlandse genietroepen opgeblazen. De Duitsers moesten met pontons de IJssel oversteken en werden daarbij vanaf de westelijke rivieroever bestookt met mitrailleur- en geweervuur. Aan beide zijden vielen slachtoffers.⁴² Na de bezetting van de stad door het Duitse leger werd de dienst Gemeentewerken belast met het inrichten van kantoren voor diverse Duitse instanties. Later werd deze taak overgenomen door de Rijksgebouwendienst. De *Wehrmacht* riep dikwijls de hulp in van Gemeentewerken voor werkzaamheden zoals wegeaanleg en onderhoud, aanleg van het vliegveld en dergelijke.⁴³

De eerste gemeenteraadsvergadering onder de bezetting vond plaats op 17 juni 1940. Burgemeester H.P.J. Bloemers herdacht in zijn openingstoespraak de burgers die tijdens de Duitse invasie op 10 mei door projectielen waren getroffen en om het leven gekomen. Ook stond hij stil bij de arbeid van velen die 'bij dag en bij nacht met werkelijken burgerzin op de meest belangeloze wijze' hun steun hadden verleend. Hij dankte hen en de gehele burgerij voor de waardige houding tegenover de bezetter.⁴⁴

Het college van B en W en de gemeenteraad bleven voorlopig in functie. Er kwam ook een Duits civiel bestuur. Eind mei 1940 werd Seyss-Inquart geïnstalleerd als rijkscommissaris voor het bezette Nederland. Hij werd bijgestaan door vier commissarissen-generaal. Dit waren Duitse tegenhangers van de Nederlandse secretarissen-generaal, die de taken van de naar Londen uitgeweken ministers waarnamen. De Eerste en Tweede Kamer werden in juni 1940 door de bezetter op non-actief gesteld. In de nazomer van 1941 gebeurde dit ook met provinciale staten, de gemeenteraden en de colleges van B en W. Volgens het leidersprincipe van de bezetter werden de rol en taken van de burgemeester omvangrijker. Bloemers bleef nog tot de zomer van 1944 aan als zodanig. Toen raakte hij met de Duitse bezetter in conflict over de *Arbeitseinsatz*. Eind juli 1944 werd hij ontslagen en de NSB'er E.E.A. Liera werd waarnemend burgemeester.⁴⁵

De gemeente moest van begin af aan fungeren als schakel tussen de bevolking en de bezetter, bijvoorbeeld bij de vorderingen van gebouwen. Arnhem telde enkele kazernes en een militair hospitaal. Ondanks deze grote accommodaties moesten ook Duitse militairen elders worden ondergebracht. Dat kon door inkwartiering, maar voor de talrijke staven, administraties en werkplaatsen werden meestal gebouwen in beslag genomen, ofwel gevorderd. In de loop van de bezettingsjaren gebeurde dat met honderden objecten.⁴⁶

De rijkscommissaris had regels opgesteld voor schadeloosstelling voor het afstaan van gebouwen, maar deze was niet afdwingbaar. Burgers die van de *Wehrmacht* geld te goed hadden wegens leveringen, diensten of vordering van eigendom, konden hun declaraties indienen bij de gemeente, die een bemiddelende en coördinerende rol speelde tussen de aanvrager enerzijds en de Duitse instanties en Haagse departementen anderzijds. In Den Haag werden namelijk alle gevallen van bezettingsschade geregistreerd bij het Departement van Financiën. Dat zou een deel van de schadeloosstelling uitkeren.⁴⁷

⁴² Dijkerman, 'Tweede Wereldoorlog' (2004), p. 190; Van Meurs, 'Honderd jaar gemeentebestuur' (2004), p. 67.

⁴³ *Verslag van den toestand der gemeente Arnhem 1940*, p. 39, GA, toegang 2192 (Secretarie), inv.nr. 977.

⁴⁴ *Verslag zittingen gemeenteraad*, 1940, p.226-227 (zitting 17 juni 1940), GA, toegang 2192 (Secretarie), inv.nr. 183.

⁴⁵ Vredenberg, 'Een gemeentebestuur in bezettingstijd' (1995), p. 147-149, 160.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 151-152.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 153.

3.2 Joods huizenbezit

Aanvankelijk leek de Duitse bezetter zich gematigd op te stellen. Maar desondanks nam deze al snel maatregelen tegen de joden in ons land. Zij kregen steeds meer beperkingen opgelegd die een ernstige aantasting vormden van hun grondrechten. Joden mochten niet meer in overheidsdienst werken, niet meer naar de bioscoop en de universiteit, geen bloeddonor meer zijn, parken en cafés niet meer betreden, zij moesten eerder dan anderen hun radiotoestellen inleveren en mochten in vrije beroepen alleen nog voor joodse cliënten werken. Begin mei 1942 werden zij verplicht een ster te dragen. En dit zijn slechts enkele voorbeelden, want de lijst van anti-joodse maatregelen is veel langer.⁴⁸

De joden werden sociaal en economisch geïsoleerd en gediscrimineerd, waarbij de Duitse bezetter zijn oog ook liet vallen op hun bezit. Bedrijven werden geliquideerd of beheerd en door niet-joden voortgezet. Joden moesten hun privé-eigendommen en vermogenswaarden laten registreren, wat feitelijk neerkwam op confiscatie.⁴⁹ Vastgoed werd de joden ontnomen door het verplicht onder ‘beheer’ te stellen. Verordening 154/41 van 11 augustus 1941 bepaalde dat zij hun onroerend goed moesten aangeven bij de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV). Dit gold ook voor rechten van opstal, beklemming en vaste huur, alsmede voor hypotheeken.

De NGV zou deze bezittingen voortaan beheren. Zij besteedde dit uit aan lokale kantoren van organisaties als Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) en Nobiscum. Ook in Arnhem was er een kantoor van het ANBO, gevestigd aan de Jansbinnensingel 2. Makelaar B.J. Claase uit Nijmegen zwaaide hier de scepter.⁵⁰ De beheerorganisaties waren gerechtigd om de beheerde panden te vervreemden, dus om deze over te dragen of te verkopen.⁵¹ Gerechtigd niet volgens het Nederlands recht, maar volgens de verordening van de Duitse bezetter. Feitelijk kwam dit neer op roof. Landelijk werden circa 20.000 percelen aangemeld bij de NGV.⁵²

Om hoeveel (aangemeld) joods bezit het in Arnhem ging is moeilijk te zeggen. De omvang van het onroerendgoedbezit van joden in Arnhem rond 1940 is onbekend. Er is geen overzicht van, al zullen de NGV en het ANBO dat destijds wel hebben gehad. Wij hebben slechts bronnen die indicaties geven over deze omvang. De *Verkaufsbücher* bijvoorbeeld bevatten gegevens over huizen die door de genoemde beheerinstanties zijn verkocht, waarover in een volgende paragraaf meer. De boeken vormen een landelijke bron, die bestaat uit 17 delen (2 tot en met 18), terwijl deel 1 ontbreekt. Deze 17 delen bevatten een kleine 8.000 transacties.⁵³ Er staan 171 transacties in van panden in Arnhem. Bij nadere beschouwing waren dit er 169, want om onduidelijke redenen staan twee adressen twee keer genoemd.

Een korte opmerking over de begrippen ‘huis’, ‘pand’, ‘woning’ en ‘perceel’. In officiële documenten zoals het kadaster vormt het perceel het uitgangspunt. In de kadastrale legger staat elk perceel afzonderlijk genoteerd, met in de kolom ‘soort van eigendom’ bijvoorbeeld ‘huis en erf’, of ‘huis, schuur en erf’. Sommige percelen bevatten meer dan één huis (4 huizen en erf, 7 huizen en erf, etc.). Het is ook denkbaar dat één huis (pand) meer dan één woning (adres) bevatte, bijvoorbeeld bij etagebouw. Zo spreekt het gemeenteverslag van 1935 van 17.447 panden in Arnhem aan het einde van dat jaar, bevattende 21.750 woningen.⁵⁴ Het is belangrijk om met de verschillen tussen deze

⁴⁸ Te Slaa, ‘1941. Het masker valt’ (2016/2020), p. 488-493 (1941 Lijst van gebeurtenissen).

⁴⁹ Zie voor een uitgebreidere beschrijving: Aalders, *Roof* (1999) Deel II, De roof van het joodse bezit.

⁵⁰ ‘Handelsregister’, *Arnhemsche Courant*, 8 augustus 1942, p.2.

⁵¹ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 247; ‘Exposé over de NGV’, p. 4., NA, toegang 2.09.16 (NBI), inv.nr. 6675.

⁵² Aalders, *Roof* (1999), p. 145.

⁵³ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 269.

⁵⁴ *Verslag v.d. toestand der gemeente Arnhem 1935*, GA, toegang 2192 (Secretarie), inv.nr. 972, p. 65.

begrippen rekening te houden, zeker wanneer aantallen worden genoemd. Bij de hierboven genoemde 20.000 bij de NGV aangemelde percelen zal het gaan om méér woningen (adressen).

De genoemde 169 transacties in Arnhem betreffen circa 125 eigenaren. ‘Circa’ omdat sommige vermeldingen in de *Verkaufsbücher* lijken te verwijzen naar verschillende eigenaren terwijl het mogelijk om dezelfde gaat, zoals bijvoorbeeld bij de namen Coln en Cohn, Nathans en Nathaus, Rons en Roos.

De eigenaren van de Arnhemse percelen woonden voor een belangrijk deel in de gemeente, maar soms ook elders, bijvoorbeeld in Deventer, Amsterdam of Den Haag. Ook zijn er eigenaren van wie de woonplaats niet in de *Verkaufsbücher* staat. De boeken informeren ons dus slechts over de *verkochte* percelen. Dat er méér panden in joods bezit waren blijkt uit andere bronnen. Te denken valt aan de beheersdossiers van het Nederlands Beheersinstituut NBI, aan kadastrale bronnen en documenten over vorderingen van panden door de Duitse bezetter.

De beheersdossiers betreffen het *naoorlogs* beheer, maar zij verwijzen ook naar bezit en vermogen aan het begin van de bezetting. Niet van iedere joodse huizenbezitter uit de *Verkaufsbücher* is overigens een beheersdossier voorhanden. Wanneer de eigenaar de oorlog had overleefd, was beheer niet nodig. Ook wanneer hij vóór zijn deportatie of onderduik een volmacht had afgegeven aan bijvoorbeeld een notaris, kwam er geen bewind. ‘Volmacht bij Nots Feldbrugge Arnhem. Dus geen bewind’, staat als aantekening in het verder vrijwel lege dossier van J. Walvisch uit Arnhem.⁵⁵

Enkele voorbeelden laten zien dat beheersdossiers aanvullende informatie kunnen bieden. Philip Hartog uit Arnhem komt tweemaal voor in de *Verkaufsbücher*, namelijk als eigenaar van de (verkochte) percelen aan de Lawick van Pabststraat 87-89 en de Langstraat 312. Uit zijn beheersdossier blijkt dat hij veel meer panden bezat: inclusief de twee genoemde ging het om 29 percelen. Hij was dan ook makelaar. Zijn bezit bestond grotendeels uit huizen, variërend van ‘landhuis’, ‘heerenhuis’ en ‘beneden- en bovenhuis’ tot ‘werkplaats met bovenhuis’. Vaak betrof het een combinatie van een winkel, werkplaats, smederij, fabriek of pakhuis met een huis en in een enkel geval percelen bouwterrein en bouwland. Deze laatste lagen overigens in Oosterbeek en niet in Arnhem.⁵⁶

Ook J. Koster uit Arnhem had meer bezit dan door de ‘beheerder’ werd verkocht. In de *Verkaufsbücher* staan zijn panden aan de Noordelijke Parallelweg, maar uit zijn beheersdossier blijkt dat hij ook eigenaar was van de panden Staringstraat 12-14, Tormentilstraat 18 en Rijnstraat 5.⁵⁷

Kadastrale bronnen bieden theoretisch de mogelijkheid om een reconstructie te maken van het joodse bezit rond 1940. ‘Theoretisch’ omdat dit een zeer arbeidsintensieve exercitie zou zijn met behulp van de kadastrale leggers. De zogenaamde naamwijzer kan daarbij een hulpmiddel zijn.⁵⁸ Ook bronnen over de vordering van percelen door de Duitse bezetter kunnen informatie bevatten over joods huizenbezit. In de lijsten en

⁵⁵ Aantekening op brief van A. Walvisch-Kruijer aan NBI (14 januari 1948), Beheersdossier J. Walvisch, NA, toegang 2.09.16.16 (NBI), inv.nr. 20072.

⁵⁶ Vermogensopstelling (29 oktober 1945), Beheersdossier P. Hartog, NA, toegang 2.09.16.06 (NBI), inv.nr. 87139.

⁵⁷ Bewindvoering I. Koster en A. Koster-Leeuwin, beginverslag (28-11-1946), (Beheersdossier I. Koster), NA, toegang 2.09.16.08 (NBI), inv.nr. 115959.

⁵⁸ De naamwijzer van het Kadaster is een kaartstelsel waarin per eigenaar het leggerartikelnummer staat aangegeven en de kadastrale gemeente(n) waarin hij of zij percelen had. Het bezit van diegene staat daar niet op, daarvoor moet men naar de kadastrale leggers. Voor het gebruik van de naamwijzer moet men de namen van de eigenaren al wel kennen. Óf men kan de kaartenbakken integraal doornemen op zoek naar joodse eigenaren. Zij zijn herkenbaar aan de opmerking op hun kaartje over de inbeheersnaam door de NGV tijdens de bezetting. Deze methode van zoeken is erg arbeidsintensief, omdat het stelsel een veel groter gebied beslaat dan Arnhem en duizenden kaarten telt.

correspondentie over de vorderingen kunnen panden opduiken die niet in de *Verkaufsbücher* staan. Bij het Gelders Archief is veel materiaal over vorderingen in Arnhem aanwezig. Deze bron biedt, net als de beheersdossiers, kwalitatieve gegevens als *aanvulling* op de informatie uit de *Verkaufsbücher*. Een systematisch overzicht van joods bezit rond 1940 is hieruit niet af te leiden. Dat is alleen te reconstrueren via arbeidsintensief detailonderzoek in kadastrale bronnen.

3.3 ‘Achtergelaten jodenwoningen’.

“Dinsdag 17 Nov. j.l. [1942] werd de Joodsche Mej. de Vries uit mijn woning weggeleid door een rechercheur en een marechaussee, die de twee vertrekken, de door Mej. de Vries gestoffeerd van mij waren gehuurd afsloten en verzegelden.”⁵⁹

De deportaties van joden naar Westerbork en van daaruit naar de vernietingskampen vormden het verschrikkelijke dieptepunt van de nationaalsocialistische antisemitische politiek. In Arnhem werden op 17 november en 10 december 1942 twee grote acties gehouden. Medewerkers van de Joodse Raad kwamen langs om mensen gereed te houden voor vertrek. Voor velen was dat het moment om onder te duiken. Sommigen hoorden het eerder, soms van politieagenten. In Arnhem werden geen wijken afgezet zoals in Amsterdam, maar de politie had lijsten met namen en adressen die ze langsging.

Op 10 december volgde de tweede grote operatie van de SD, SA, de Nederlandse politie en de marechaussee. Naast particulieren werd ook het Tehuis voor Israëlitische Oudelieden ontruimd. De ‘vertrekkenden’ werden verzameld in verschillende scholen. Zieken werden nog voor korte tijd naar het doorgangsziekenverblijf aan de Amsterdamseweg gebracht. Sommige mensen doken onder.⁶⁰

Er werd over ‘evacuatie’ gesproken en over werkverruimingskampen in het oosten. Dit waren verhullende termen, met woorden die in die jaren wel meer werden gebruikt. Rotterdamers werden geëvacueerd uit de gebombardeerde stad, uit Scheveningen moesten bewoners vertrekken vanwege de bouw van de *Atlantik Wall*. Ook begrippen als werkverruiming sloten aan bij begrippen uit voorgaande jaren van economische crisis en werkloosheid. De termen moesten de werkelijke bedoelingen van de Duitse bezetter maskeren.

Met ingang van 10 april 1943 werd aan joden het verblijf in Gelderland en enkele andere provincies verboden. Degenen die zich daar nog ophielden, moesten zich naar ‘het kamp te Vught’ begeven. Zij moesten zich melden bij de plaatselijke politie, ‘opdat hun woningen behoorlijk kunnen worden afgesloten en aan hen een reisvergunning kan worden verstrekt.’ Aldus de beschikking van commissaris-generaal voor de openbare veiligheid Rauter, die op 29 maart 1943 werd gepubliceerd in de *Arnhemsche Courant*.⁶¹ Er bleef hierna slechts een handvol joden in de stad achter.⁶²

De politie werd geacht te zorgen voor de opslag van de inboedels van de weggevoerde joden. Zij zocht in november 1942 daarvoor een ruimte. Burgemeester Bloemers bestemde daarvoor een deel van het magazijn van de Bank van Lening in de Spijkerstraat.⁶³ De achtergelaten inboedels verdwenen voor een groot deel naar Keulen en Münster, steden die waren gebombardeerd door de geallieerden. Voor een kleiner deel

⁵⁹ Mej. H. v.d Loo aan commissaris van politie (20 november 1942), GA, toegang 2174 (Collectie Haverhoek), inv.nr. 24.

⁶⁰ Klijn, *De stille slag* (2014), p. 193-196.

⁶¹ ‘Joden naar Vught’, *Arnhemsche courant* (29 maart 1943).

⁶² Klijn, *De stille slag* (2014), p. 202-203, 205.

⁶³ Hoofdcommissaris Politie aan burgemeester (9 november 1942); Burgemeester aan hoofdcomm. Politie (8 januari 1943), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 6707.

gingen de spullen naar het Duitse leger, werden in Nederland verkocht of bleven in het pand achter, wanneer daar een Duitser of NSB'er introk.⁶⁴

De woningen van joden stonden leeg nadat de bewoners waren weggevoerd. Deze woonruimte werd aan anderen ter beschikking gesteld. Er kwamen lijsten om de beschikbare woningen te inventariseren.⁶⁵ Soms had de Duitse bezetter een gegadigde voor zo'n verlaten, dus vrijgekomen huis. Zo kreeg de gemeente Arnhem in november 1942 de opdracht een oorlogsweduwe uit IJmuiden en een 'echtgenote van een vrijwilliger' uit Dordrecht met voorrang te behandelen bij de toewijzing van 'jodenhuizen'.⁶⁶

Voor deze leegstaande woningen van joden was dus belangstelling, gezien de behoefte aan woonruimte in de stad. Al in de eerste jaren van de bezetting was in Arnhem woningnood ontstaan en dit vroeg om een zo goed mogelijke verdeling. De Duitsers namen voortdurend huizen in beslag en gaven die weer vrij, waardoor het woningbestand steeds in beweging was.⁶⁷

In de zomer van 1943 kwamen er ook nog evacués uit Duitsland bij. Gemeenten in het oosten van het land moesten huisvesting regelen voor *Bombengeschädigte*, ofwel slachtoffers uit gebombardeerde Duitse steden. In Arnhem werden voor hen woningen gevorderd, na vijf à zes maanden waren dit er circa 150. De afdeling Duitse Zaken van de gemeente moest in contact treden met de Arnhemers die hun huis moesten verlaten. Volgens latere verklaringen van Vuursteen, chef van deze afdeling, had burgemeester Bloemers eerst geweigerd om tot de vorderingen over te gaan. Vervolgens werd de opdracht onwillig en met vertraging uitgevoerd.⁶⁸

3.4 Oorlogskopers

De beheerinstantie ANBO achtte zich zoals vermeld gerechtigd om de door haar beheerde huizen van joden te verkopen. Van dat 'recht' – dat neerkwam op *ontrechting* - is op ruime schaal gebruik gemaakt. Volgens een door Raymund Schütz aangehaald rapport uit 1955 van de Centrale Accountants Dienst werden er landelijk gezien tijdens de oorlog minstens 9007 joodse percelen verkocht.⁶⁹ Dat is dus zo'n 45 procent van de 20.000 percelen die waren aangemeld in het kader van de verplichte registratie van joodse eigendom.

Roof en ontrechting zijn termen die vaak worden gebruikt voor deze verkopen. Het soms gebezigde begrip 'onteigening' is in dit verband minder passend, omdat dit verwijst naar een procedure in de ruimtelijke ordening. Daar wordt onteigening ingezet om terreinen voor de aanleg van bijvoorbeeld woonwijken of wegen te verkrijgen, wanneer minnelijke verwerving ervan niet lukt.⁷⁰ Bij deze procedure zijn de rechten van onroerendgoedeigenaren degelijk verankerd, wat bij de roof door de Duitse bezetter absoluut niet het geval was.

Kopers van joods vastgoed werden gevonden door lokale vastgoednetwerken, schrijft Schütz in zijn proefschrift over het notariaat in de oorlog. Het 'vervreemdingsnetwerk' voor het joodse bezit bestond uit een informeel stelsel van ANBO-makelaars, lokale huizenhandelaren en tussenpersonen die kopers trachtten te vinden.

⁶⁴ Klijn, *De stille slag* (2014), p. 200.

⁶⁵ Er bevinden zich verschillende lijsten in het archief, bijvoorbeeld: GA, toegang 2174 (Collectie Haverhoek), inv.nr. 6 en toegang 2197, inv.nr. 308.

⁶⁶ SS-Hauptsturmführer aan gemeente Arnhem (28 november 1942), GA, toegang 2197, inv.nr. 308.

⁶⁷ Vredenberg, 'Een gemeentebestuur in bezettingstijd' (1995), p. 152-153.

⁶⁸ Vredenberg, 'Een gemeentebestuur in bezettingstijd' (1995), p. 158-159.

⁶⁹ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 269.

⁷⁰ Blauw, *Roof en rechtsherstel in Eindhoven* (2021), p. 20-21.

De lokale handelaren in onroerend goed traden op namens het ANBO, kenden de markt goed en schakelden hun lokale netwerken in. Zo kwamen de transacties tot stand.⁷¹

Ook in Arnhem zijn veel panden uit joods bezit verkocht door de beheerders. In de *Verkaufsbücher* vinden we als zodanig het ANBO en Claase, van wie eerder al bleek dat hij de Arnhemse ANBO-vestiging bemande. Zoals gezegd bevatten de *Verkaufsbücher* zo'n 170 verkooptransacties van percelen in de gemeente. Wellicht is er meer verkocht. Er ontbreekt immers een deel van de 18 *Verkaufsbücher* en het is mogelijk dat daarin ook transacties uit Arnhem voorkwamen. Het ging bij de verkopen om meer dan 170 woningen (adressen), omdat zoals vermeld soms op een perceel meer dan een woning stond én omdat per transactie meer dan een perceel kon worden verkocht.

Aan de hand van de adresgegevens in de *Verkaufsbücher* kunnen we het aantal woningen schatten dat met deze verkopen gemoeid was. Enkele voorbeelden: van de Arnhemse L. Bachrach werd in een transactie Boschstraat 27-37, verkocht, van D. Berets-Heyman Bremstraat 50-54, van S. Elzas-Schaap Goudwindestraat 92-104 en van M. van der Horst Spoorwegstraat 244-262. Zo zijn er meer gevallen. Wanneer we uitgaan van de huisnummers en die elk tellen voor een woning, komen we op een kleine 300 woningen die bij deze transacties door de 'beheerder' werden verkocht.

Onder de kopers waren nogal wat NSB'ers.⁷² Ook bij het passeren van de koopaktes was in Arnhem een NSB'er actief. Het betreft oud-notaris J.C.D. Roscam Abbing die een bloeiende praktijk had van 'jodentransporten'.⁷³ Uit de *Verkaufsbücher* blijkt dat van de 169 verkopen van Arnhemse percelen 109 door hem notarieel werden vastgelegd.

Een voorbeeld van een oorlogskoper is M.B. Scheijbeler, een 'timmerman die langs de nationaalsocialistische weg getimmerd had op waarlijk ingenieuze wijze', aldus de *Arnhemsche Courant* in 1948. Scheijbeler was ex-sergeant bij de genie en had als WA-commandant in de maanden na de Duitse inval een actieve rol gespeeld tijdens relletjes te Arnhem. Scheijbeler, 'de failliete aannemer van 1935, kon zich aan het einde van de bezetting de min of meer trotse bezitter noemen van een vermogen van f 75.000, waaronder twaalf huizen overgeheveld uit Joods bezit' – aldus het krantenbericht.⁷⁴

In de *Verkaufsbücher* komen echter maar drie transacties voor onder zijn naam. Had Scheijbeler dan misschien huizen gekocht via een dubbeltransport? Schütz beschrijft deze constructie van meteen doorverkopen, waarbij het beheerde pand aan een tussenkoper verkocht werd en dezelfde dag nog aan een volgende koper. In de *Verkaufsbücher* werden alleen de eerste overdrachten vastgelegd.⁷⁵ In het geval van Scheijbeler bleek daar echter geen sprake van te zijn. De drie transacties op zijn naam bevatten tien huizen. Verder kocht hij gedurende de bezetting nog twee huizen van niet-joden, samen dus twaalf huizen.⁷⁶ Mogelijk zijn de twee laatstgenoemde destijds abusievelijk als joods bezit vermeld.

Veel oorlogskopers stonden met twee, drie, vier of zelfs vijf transacties in de *Verkaufsbücher*. Nogal wat namen komen er dus enkele keren in voor. Zoals hierboven vermeld kon het per transactie gaan om één huis of om twee of meerdere huizen en/of woningen.

Een van de vragen die in deze studie worden onderzocht is of de gemeente Arnhem optrad als koper van panden uit joods bezit. Dat blijkt niet het geval te zijn geweest. Zij komt niet voor in de *Verkaufsbücher*. Ook in andere bronnen zijn geen aanwijzingen gevonden voor een gemeentelijke aankoop uit joods bezit. In de gemeenteraadsverslagen en besluiten

⁷¹ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 239, 246-248.

⁷² Bolwerk, 'Beruchte NSB'ers' *De Gelderlander*, 24 april 2021.

⁷³ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 349.

⁷⁴ 'Rechtzaken. Bijzonder hof. Veelzijdig verdachte', *Arnhemsche Courant* 24 december 1948 p. 7; 'Held' van de Weerdjesstraat hoorde negen jaar RWI eisen', *Arnhemsche Courant*, 5 januari 1949 p.3.

⁷⁵ Schütz, *Kille mist* (2016), p. 240, 272.

⁷⁶ Beginverslag van beheerder K. Bonsma (19 juli 1946), Beheersdossier M.B. Scheijbeler, NA, toegang 2.09.16.13 (NBI), inv.nr. 153050.

van de burgemeester gedurende de bezettingsjaren worden gemeentelijke aankopen en verkopen van grond en gebouwen vermeld. Daarin is niets aangetroffen wat wijst op een gemeentelijke aankoop uit joods bezit. Wel heeft de gemeente zich voorbereid op een dergelijke transactie, namelijk de aankoop van de eigendommen van de joodse gemeente.

3.5 Bezit van de joodse gemeente

Begin mei 1943 meldde de Arnhemse burgemeester Bloemers zich bij het dagelijks bestuur, ofwel de Permanente Commissie, van de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge in Amsterdam. Dit was het landelijke kerkgenootschap, waarbij de lokale joodse gemeenten waren aangesloten. Na overleg met enkele joodse gesprekspartners vroeg de burgemeester of de voormalige joodse school aan de Kippenmarkt beschikbaar kon komen voor een andere school. Het gebouw was vrijgekomen door de verplaatsing van de kantoren van Arnhemse afdeling van de Joodse Raad, aldus de burgemeester.⁷⁷

In 1943 was als gevolg van de deportaties en onderduik in Arnhem nog slechts een handvol joden in de stad achtergebleven. De gebouwen van de joodse gemeente stonden leeg en dat gold ook voor de voormalige joodse school, waar voorheen godsdienstlessen waren gegeven. De burgerlijke gemeente had behoefte aan leslokalen, omdat in Arnhem nogal wat schoolgebouwen door de bezetter waren gevorderd.⁷⁸ De burgemeester vroeg of een van de vele openbare scholen tijdelijk in het gebouw van de joodse school gehuisvest kon worden. Of kon dit gebouw misschien gebruikt worden voor andere doeleinden 'welke dringend voorziening behoeven'?⁷⁹

Het antwoord kwam al de volgende dag. De Permanente Commissie ging akkoord en stelde het gebouw 'zolang als de Gemeente Arnhem het gebouw van noode heeft', ter beschikking. Het kon dienen als huisvesting van een openbare school of voor andere bestemmingen. De commissie stelde slechts de voorwaarde dat de gemeente Arnhem de gebruikelijke lasten van eigenaar en gebruiker zou dragen en het gebouw goed zou onderhouden. De commissie merkte nog op dat zij bij voorbaat goedvond dat desgewenst ook andere dienstgebouwen van de Nederlands Israëlitische gemeente aan de gemeente Arnhem in gebruik zouden worden afgestaan, onder dezelfde voorwaarden.⁸⁰

De directeur Gemeentewerken adviseerde de burgemeester over de voorgenomen huur van het complex, dat uit drie delen bestond. Naast de school aan de Kippenmarkt waren dat de synagoge met consistoriekamer aan de Pastoorstraat en het badhuis aan Kerkstraat. De panden leenden zich 'voor velerlei doeleinden', de school voor het geven van onderwijs, de synagoge als pakhuis, wanneer de banken verwijderd werden. Het badhuis ten slotte kon in geval van nood dienen voor 'baden met een medische behandeling'. Het geheel was goed onderhouden. Er was alles voor te zeggen om in te gaan op het aanbod het gebouw gratis te huren, aldus het advies. De gemeente zou wel alle lasten voor haar rekening moeten nemen.⁸¹ Zo werd het beklonken, want al snel lag er een contract voor drie jaar, ingaande 15 mei 1943. Voor het symbolische bedrag van f 1,- per jaar huurde de gemeente Arnhem de panden Kippenmarkt 1, Pastoorstraat 17a en Kerkstraat 24.⁸²

In augustus 1943 kreeg de gemeente Arnhem het aanbod de gebouwen te kopen. Niet van representanten van de joodse gemeente in Arnhem of van het landelijk

⁷⁷ Burgemeester aan Permanente Commissie (5 mei 1943), GA toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5163.

⁷⁸ Klijn, *De stille slag* (2014), p. 37, 205.

⁷⁹ Burgemeester aan Permanente Commissie (5 mei 1943), GA toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5163.

⁸⁰ Permanente Commissie aan burgemeester (6 mei 1943), *ibidem*.

⁸¹ Directeur Gemeentewerken aan burgemeester (11 mei 1943), *ibidem*

⁸² Huurovereenkomst, ingaande 15 mei 1943, *ibidem*.

kerkgenootschap, maar van het Commissariaat voor niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen. Al in september 1940 hadden verenigingen en stichtingen 'zonder economisch doel' zich moeten aanmelden. Op 28 februari 1941 werd in onder meer bepaald dat de commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen deze organisaties mocht ontbinden, bij andere organisaties onderbrengen, hun statuten wijzigen en dergelijke. In maart 1941 stonden al 120.000 organisaties onder toezicht.⁸³ Genoemde commissaris bood nu het vastgoedbezit van de joodse gemeente in Arnhem te koop aan.

3.6 Onderhandeling

De burgemeester werd dus benaderd met de vraag of hij de gebouwen van de joodse gemeente tegen taxatiewaarde voor de gemeente Arnhem wilde overnemen.⁸⁴ Of hij hier toen op heeft geantwoord is onduidelijk, want het dossier bevat geen reactie op deze brief. Enkele maanden later, eind oktober 1943, liet het Commissariaat van niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen weer van zich horen. Het wilde de percelen van de Nederlands Israëlitische Gemeente Arnhem verkopen voor in totaal f 53.700.⁸⁵ Het ging om de volgende tien percelen:

1. Een huis met erf genaamd 'Israëlitische Godsdienstschool' gelegen aan de Kippenmarkt 1 f 16.000.-
2. Een kerk met open plaats gelegen aan de Pastoorstraat te Arnhem, f 7.000
3. Een huis met erf bevattende twee bovenhuizen en een beneden huis gelegen aan de Kippenmarkt de Nos. 1.a - 2 en 2.a, f 5.300
4. Een huis met erf bevattende beneden een badhuis en een bovenhuis gelegen aan de Kerkstraat No. 24 te Arnhem, f 4.500.-
5. Een huis met erf bevattende beneden en bovenwoning gelegen aan de Pastoorstraat 18 en 18a. te Arnhem, f 2.500.-
6. Een open binnenplaats (oude begraafplaats) met uitgang naar de Utrechtseweg, welke door een hoge muur van de straat is afgesloten, f 450 .-
7. Een open terrein (oude begraafplaats) gelegen aan de Utrechtseweg Arnhem, f 100 .-
8. Een open terrein (oude begraafplaats) gelegen aan het Talmplein en Willem Hovylaan te Arnhem, f 850.-
9. Een lijkenhuis met erf, begraafplaats, gelegen aan de straatweg van Arnhem naar Apeldoorn en de weg langs de begraafplaatsen te Arnhem, f 2.000.-
10. Een perceel bouwland gelegen aan de weg langs de begraafplaatsen, f 15.000.-⁸⁶

De Arnhemse burgemeester had er wel oren naar. Hij was bereid, 'behoudens hogere goedkeuring' over te gaan tot aankoop van al deze percelen. Wel achtte hij de vraagprijs voor de begraafplaatsen 'over het algemeen te hoog'. Hij deed een tegenbod van in totaal f 38.700.⁸⁷ Vervolgens verlaagde de commissaris zijn vraagprijs naar f 46.200. Volgens hem konden 'slechts met dit bedrag de op deze goederen rustende hypotheek en andere verplichtingen worden afgelost.'⁸⁸

Verkoop aan gemeenten was onderdeel van de liquidatie van de joodse verenigingen en stichtingen, waaronder de joodse Nederlands-Israëlitische en Portugees-

⁸³ Inleiding bij het archief van de Commissaris voor niet-commerciële Vereenigingen en Stichtingen NIOD, toegang 182b (via website NIOD, 10 augustus 2021); Aalders, *Roof* (1999), p. 132-133.

⁸⁴ Districtsinspecteur namens commiss. aan burgemeester (20 augustus 1943), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5163.

⁸⁵ Commissaris aan burgemeester (29 oktober 1943), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5145.

⁸⁶ Commissaris aan burgemeester (29 oktober 1943), *ibidem*.

⁸⁷ Burgemeester aan districtsinspecteur aan burgemeester (27 november 1943), *ibidem*.

⁸⁸ Commissaris aan burgemeester (9 december 1943), *ibidem*

Israëlitische gemeenten. Dit blijkt uit een brief van begin 1944 van de commissaris van de provincie Gelderland S. van Heemstra. Hij was door het Commissariaat voor niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen gevraagd dergelijke verkopen van joods bezit goed te keuren. Joodse begraafplaatsen met bijbehorende gebouwen zouden om niet moeten worden overgenomen en de synagoges en dergelijke tegen de grondwaarde volgens taxatie worden gekocht. Als eventuele hypothecaire schulden hoger waren dan de taxatiewaarde van de grond, moest een hogere prijs worden vastgesteld. De aan de overdracht verbonden kosten kwamen ten laste van de gemeenten.⁸⁹

Arnhems burgemeester vroeg in februari 1944 advies hierover aan de dienst Gemeentewerken en kreeg dit in juni 1944. Kort gezegd werd aangeraden om het aanbod te accepteren. 'De totale verkoopwaarde van alle perceelen en terreinen schat ik op f 73.038,70. De vraagprijs ligt hier ver beneden en ik stel U voor de perceelen aan te kopen overeenkomstig die vraagprijs van f 46.200.'⁹⁰ De burgemeester liet daarop weten dat hij instemde met de vraagprijs en tot aankoop wilde overgaan.⁹¹ Begin augustus kwam de bevestiging van het commissariaat. Dat verzocht de burgemeester een notaris te zoeken en een akte te laten opmaken. De brief sloot af met de opmerking dat er nog een perceel met dennenhout en hakhout was, gelegen op [de begraafplaats, MB] Moscowa. Bestond hiervoor misschien ook belangstelling?⁹²

Deze brief van 4 augustus 1944 is echter de laatste in dit dossier. De intenties waren uitgesproken om tot een transactie over te gaan, maar de koop is uiteindelijk *niet* gesloten. Er is geen verdere correspondentie aanwezig en evenmin een koopcontract. En, wat een nog duidelijker aanwijzing vormt, de eigendommen werden in de kadastrale leggers niet overgeschreven naar de gemeente Arnhem.⁹³ Waarom de koop niet doorging is onduidelijk. Zoals eerder vermeld werd burgemeester Bloemers eind juli 1944 ontslagen en opgevolgd door de NSB'er Liera. Mogelijk heeft dit gevolgen gehad voor de voorgenomen transactie. Misschien was het oorlogsverloop van invloed, met begin september Dolle Dinsdag, ruim tien dagen daarna de Slag om Arnhem en vervolgens de evacuatie van de stad. Wat de gemeentelijke motieven waren achter de voorgenomen aankoop, is moeilijk te duiden. Was dit zakelijk belang of wilde burgemeester Bloemers bijdragen aan het veiligstellen van het bezit van de joodse gemeente?

⁸⁹ Commissaris provincie Gelderland aan burgemeesters, aanschrijving 2 (G) 1944 (14 januari 1944), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5145.

⁹⁰ Burgemeester aan directeur Gemeentewerken (14 februari 1944); directeur Gemeentewerken aan burgemeester (19 juni 1944), ibidem.

⁹¹ Burgemeester aan commissaris voor niet comm. Veren. (21 juni 1944), ibidem.

⁹² Commissaris voor niet comm. Veren. aan burgemeester (4 augustus 1944), ibidem

⁹³ Kadastrale gemeente Arnhem, kadastrale legger, artikel 49, reeks 2 (de Israëlitische gemeente, dragende den naam van de Nederlandsch-Israëlitische Hoofdsynagoge te Arnhem).

4. Gevechten en evacuatie

4.1. De slag en de brug

Op zondag 17 september 1944 ging de operatie Market Garden van start, ruim drie maanden na de landing van de westelijke geallieerden op de kust van Normandië op 6 juni 1944. Het doel van deze militaire operatie was om de Rijn over te steken en daarna snel door te dringen tot het harte van nazi-Duitsland. De geallieerden zouden eerst doorstoten naar het IJsselmeer en vervolgens afbuigen naar Duitsland. Belangrijk voor het slagen van Market Garden was de Rijnoversteek bij Arnhem. Maar het bleek 'een brug te ver'. Hevige Duitse weerstand bij Nijmegen en tal van andere tegenslagen verhinderden het bereiken van het doel. Na een week was duidelijk dat de operatie was mislukt. De verloren slag om Arnhem was de eerste nederlaag die de geallieerden na de invasie in Normandië leden.⁹⁴

Arnhem is wereldberoemd geworden vanwege de slag en de brug in september 1944. Die gebeurtenissen hebben samen met de daaropvolgende evacuatie een sterk stempel gedrukt op de stad en haar bewoners. Het onroerend goed in Arnhem heeft in die maanden enorm veel schade opgelopen en dat is in verband met de in deze studie onderzochte vragen van belang. Daarom worden deze ontwikkelingen vanaf september 1944 hier kort besproken. Als bron fungeert hierbij vooral de publicatie van plaatsvervangend gemeentesecretaris P. van Iddekinge, *Arnhem 44/45* uit 1981.

Op de middag van die 17^e september vertrok burgemeester Liera uit Arnhem. Tegen half zes had ook politiepresident Walraven zijn post verlaten. Behalve de burgemeester waren op 17 september en de eerstvolgende dagen ook geen wethouders aanwezig. Sinds het ontslag van Bloemers in juli en de benoeming van de NSB'er Liera hadden de drie wethouders die toen nog in functie waren, C.G. Matser, J. Bronkhorst en H.M.A. Klompé, geweigerd hun taak nog langer te vervullen. Ze hadden dit Liera openlijk laten weten en waren vervolgens ondergedoken. Ex-burgemeester Bloemers was na zijn ontslag in Brabant terechtgekomen. Van geen van hen kon leiding worden verwacht en de stad was dus zonder formeel bestuur.

Het gemeentehuis lag aan de rand van het gebied waar gevochten werd en was eigenlijk niet meer te bereiken. Het politiebureau aan de Bovenbeekstraat was vanaf maandag 18 september ook niet meer in gebruik. Behalve de Nederlandse politie was ook de Duitse politie, evenals een tijdlang de *Ortskommandant*, verdwenen of onvindbaar. Er waren ambtenaren die doorwerkten of die alle werk aanpakten dat gedaan moest worden. Een van hen was de gemeentesecretaris J. Kipp. Hij bleef in de septemberdagen in Arnhem beschikbaar.⁹⁵

Een aantal onderdelen van het ambtelijk apparaat werkte ook onverdroten door, soms met verdubbelde ijver, meestal geïmproviseerd. Een gemeentelijk dienst die behoorlijk functioneerde en die ook was berekend op een hulpverlenende taak in geval van rampen, was de Dienst voor Sociale Zaken.⁹⁶ Medewerkers van de Kunstbeschermingsdienst probeerden waardevolle (kunst)voorwerpen veilig te stellen en te beschermen tegen vernieling, verwaarlozing of roof.⁹⁷

⁹⁴ Rosendaal, *De bevrijding in beeld* (2014), p. 7; Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 284.

⁹⁵ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 23-25, 155.

⁹⁶ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 25-27, 155; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (2012), p. 582.

⁹⁷ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 229, 250-251, 257-258, 265.

4.2 Evacuëren!

Al op maandag 18 september waren bewoners van de Arnhemse binnenstad naar veiliger wijken vertrokken, maar de grote stroom kwam dinsdag de 19e op gang. De mensen werden ondergebracht in leegstaande huizen, vaak woningen van NSB'ers en Duitsers die op Dolle Dinsdag waren gevlucht.⁹⁸ Tijdens de strijd rond de Rijnbrug trokken veel inwoners weg uit het directe gevechtsgebied. De brug kwam op 21 september weer in handen van de Duitsers en de Britse troepen gaven zich over. Toch gaf de *Wehrmacht* op 23 september het bevel dat alle inwoners van Arnhem de stad moesten verlaten: eerst de bevolking uit het stadscentrum, daarna die uit de overige wijken. Als evacuatie-richtingen werden Ede en Apeldoorn aanbevolen. Vanwege mogelijke beschietingen raadden de autoriteiten aan te vertrekken in kleine groepen, voorzien van witte vlaggen.⁹⁹

Zoals eerder vermeld hadden er in Nederland gedurende de bezetting al tal van evacuatieplaatsen gevonden, bijvoorbeeld uit Scheveningen in verband met de bouw van de *Atlantik Wall*. Het bevel dat Arnhem moest worden geëvacueerd kwam echter zeer onverwacht. Er werd in de stad niet meer gevochten, het ergste gevaar leek voorbij.

Het evacuatiebevel bracht zo'n 90.000 mensen in beweging, die vertrokken met alleen het hoogstnodige. Zij dachten dat het voor een korte tijd zou zijn. Een onafzienbare stroom mensen ging op weg, bepakt en gezakt en veruit de meesten te voet. Zij streken neer in Schaarsbergen, Rheden, Velp en Rozendaal. Betrekkelijk weinig Arnhemmers kozen de aanbevolen richting Ede. In Velp was het al snel enorm vol en Apeldoorn nam zo'n 40.000 Arnhemmers op. Duizenden werden doorgezonden naar andere gemeenten zoals Epe, Heerde, Putten en Lunteren. Soms moest men twee keer vluchten, bijvoorbeeld eerst naar Velp, en vervolgens – toen dat ontruimd moest worden - naar Ede of omgeving.¹⁰⁰

Joden die in Arnhem waren ondergedoken, zagen zich genoodzaakt om met de stroom evacués mee te gaan. Margo Klijn beschrijft hoe bijvoorbeeld Selma Koster meeliep met de familie Groos in een karavaan. Zij liepen twee dagen lang in westelijke richting. Onder de evacués waren ook joden uit andere delen van het land die toevallig in Arnhem een onderduikadres hadden. Als ze Arnhem moesten verlaten volgden vaak lange omzwervingen. Zeer weinig joden bleven in de stad.¹⁰¹ Er waren overigens wel meer mensen die bleven, want 'Londen zegt dat we moeten blijven, dus we blijven'. De journalist P.C. Heiser was zo iemand en met hem enkele honderden anderen.¹⁰²

Het was geëvacueerde Arnhemmers nauwelijks toegestaan de stad nog weer te betreden om hun bezittingen veilig te stellen en bijvoorbeeld winterkleden op te halen. Zonder verlof van de Duitse autoriteiten was de toegang tot de stad ten strengste verboden. Men had een *Ausweis* nodig. De verlaten stad bood anderen juist gelegenheid voor onderdak, zoals de Nederlandse mannen die verdedigingswerken moesten aanleggen voor de *Organisation Todt*. Zij werden in scholen en leegstaande woonhuizen ingekwartierd.¹⁰³

Het merendeel van de Arnhemmers had huis en haard dus verlaten. Nadat binnen een paar weken ook nog de rest van de zuidwestelijke Veluwezoom (Wageningen, Heelsum, Bennekom, Rhenen) werd geëvacueerd, waren er in de regio ongeveer 150.000 mensen op drift geraakt.¹⁰⁴ De evacuatie duurde tot de bevrijding, veel langer dan gedacht.

⁹⁸ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 35-37.

⁹⁹ Rosendaal, *De bevrijding in beeld* (2014), p. 159.

¹⁰⁰ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 61-74, 100-101.

¹⁰¹ Klijn, *De stille slag* (2014), p. 214-220.

¹⁰² Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 71-72.

¹⁰³ Ibidem, p. 136, 148.

¹⁰⁴ Ibidem, p. 65.

4.3 Plundering

In het verlaten Arnhem is enorm geplunderd. Dat begon al toen de gevechten in de stad nog in volle gang waren, vooral in de binnenstad. Veel werd geroofd in de straten waar huizen gesloopt werden om opdringende brand tegen te houden. In de loop van de daaropvolgende maanden was er sprake van verschillende vormen van plundering en groepen plundersaars. Er werd ongeorganiseerd en georganiseerd gestolen. Er was vandalisme van loslopende rovers, Nederlanders zowel als Duitsers.¹⁰⁵

Economische plundering was al vóór de slag om Arnhem begonnen. Er werden onder andere eindproducten, halffabricaten, grondstoffen en machines van bedrijven in beslag genomen om ze naar Duitsland te transporteren. Deze actie werd uitgevoerd door het zogenaamde *Feldwirtschaftskommando*. Nadat de geallieerde bevrijdingsinvasie was afgeslagen werden de plunderingen met verdubbelde ijver voortgezet, om een nieuwe aanval voor te zijn. Men richtte zich ook op de 'ruiming' van bezit van particulieren uit woningen. Grote magazijnen en winkels werden leeggeplunderd, daarna fabrieken en woonhuizen.

Uit de *benachbarte Gaue* (de regio's Düsseldorf, Westfalen en Essen) kwamen *Bergungskommando's* om goederen uit huizen op te halen en af te voeren naar Duitsland. Geroofde goederen werden in het spoorwegemplacement aan de Van Oldebarneveltstraat voorlopig bewaard. Na het transport werd een deel van de goederen tijdelijk centraal opgeslagen in Rees, vlak over de Duitse grens. Tot maart 1945 bleven commando's uit Essen in Arnhem actief. Alleen al naar het *Gau* Düsseldorf verdwenen naar schatting 100 treinwagons en 40 vrachtwagens met woninginventarissen.¹⁰⁶

Ook Nederlanders hebben in Arnhem geplunderd, bijvoorbeeld tewerkgestelden bij de *Organisation Todt*. *Razzia's* in oktober en november 1944 leverden de Duitse bezetter grote aantallen nieuwe arbeidskrachten op. Deze geronselde en van straat opgepakte mannen moesten langs de Rijn en IJssel loopgraven aanleggen en versperringen opwerpen. In en om Arnhem werden duizenden tewerkgesteld, vooral afkomstig uit het Gooi, Zeist en omgeving en uit Rotterdam. Hun huisvesting was zeer gebrekkig, het eten in de regel slecht. Overal zorgden de mannen zelf voor bijvoeding, van akkers waar niet was geoogst vanwege de oorlogshandelingen, en uit verlaten huizen en winkels in de stad.

Verder zochten zij ledikanten, kachels en fornuizen om de onderkomens te verwarmen en om extra te koken. Ook kleding en schoenen werden geroofd. Het 'organiseren' als eufemisme voor stelen en plunderen werd weldra een tweede natuur van wie in de stad verbleven. Veel werd onnodig vernield, luxe-voorwerpen werden gestolen en er werd van alles naar huis gestuurd. Een speciale busverbinding Bussum-Arnhem zorgde voor vervoer van pakketten van familieleden naar de tewerkgestelden. Bij het thuisfront waren de retourvrachten bijzonder in trek, omdat hiermee geplunderde goederen – variërend van levensmiddelen tot bontjassen en kostbaarheden – uit Arnhem naar Bussum kwamen.

Stelen was gemakkelijk. De huizen stonden open, geen deur was meer op slot en in de vensters zat geen glas meer. Ook tal van Arnhemmers hebben stadgenoten bestolen. Roof op bestelling kwam eveneens voor. Zelfs inwoners van Nijmegen ondernamen plundertochten naar Arnhem. Later deden geallieerde militairen er evenzo aan mee. Ook na de bevrijding werden er nog meubels gestolen uit de goederenloodsen van de spoorwegen, waar opgeslagen lag wat de Duitsers niet meer hadden kunnen meenemen. De plunderingen als geheel zijn een anonieme misdaad gebleven.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 192.

¹⁰⁶ Ibidem, p. 193, 209-212, 216.

¹⁰⁷ Ibidem, p. 243.

4.4. Terugkeer

Half april 1945 was Arnhem bevrijd, maar de stad bood een vreselijke aanblik. Er was enorm huisgehouden en zware, deels onherstelbare schade aangericht, vooral in het centrum. Meer nog dan de verwoesting door oorlogshandelingen waren het de sporen van zinloos vandalisme die de terugkeerders tot woede en verdriet brachten.¹⁰⁸

De bevrijding van Arnhem betekende overigens niet dat de bewoners meteen mochten terugkeren. De Duitsers waren nog niet definitief verslagen, de Canadese bevrijders wilden vrij kunnen beschikken over Arnhem als stad achter het front. Met de Duitse capitulatie verdween dit argument en duizenden Arnhemmers trokken huiswaarts. De herbevolking was een gezamenlijke zaak van het gemeentebestuur en het Militair Gezag, dus het overgangsgezag na de bevrijding. De vrees voor ziekten en ongelukken met explosieven vormde daarbij een belangrijke overweging. Het idee was dat de Arnhemmers pas mocht terugkeren als zij een oproep van het gemeentebestuur hadden ontvangen.¹⁰⁹

Enkele dagen na de bevrijding van Apeldoorn kon de Arnhemse noodsecretarie al verplaatst worden naar Arnhem, maar nog niet naar het stadhuis.¹¹⁰ Het gemeentebestuur nam spoedig maatregelen om de herbevolking van de stad te organiseren en reguleren. Zo kwam er eind april een verbod om in de gemeente Arnhem te wonen – waaronder mede verstaan werd ‘het houden van nachtverblijf’ – tenzij men een vergunning had van B en W. Hetzelfde gold voor het uitoefenen van een bedrijf of beroep of ‘kantoor houden’ – hiervoor was eveneens een vergunning nodig.

Ook mochten terugkeerders niet zomaar in hun huis gaan wonen, ongeacht of zij eigenaren of huurders waren. Men mocht dus alleen over woonruimte beschikken ‘voor eigen gebruik daaronder begrepen’ na een schriftelijke vergunning van B en W. Daaraan kon het gemeentebestuur voorwaarden verbinden. Dat kon bijvoorbeeld zijn dat de aanvrager een gedeelte van zijn woonruimte aan een door B en W aan te wijzen woningzoekende moest worden afgestaan.¹¹¹

Er werd nog steeds gestolen, door geallieerden, Nederlandse militairen en door burgers. Hoe sneller Arnhem herbevolkt was, des te eerder zouden de plunderingen stoppen, was de gedachte. Vrij snel na de Duitse capitulatie op 5 mei waren Arnhemse evacués uit het westen van het land toegestroomd. Velen waren zeer ontevreden dat ze zo lang moesten wachten en dreigden met actie, zoals op eigen gelegenheid terugkeren. Dat gebeurde steeds vaker. Soms waren de evacués gestuurd door de gemeentebesturen van hun kwartiergemeente.¹¹²

In mei en juni 1945 konden de doorlaatposten aan de rand van de stad de grote toeloop niet meer aan. De medische keuring die alle Arnhemmers moesten ondergaan, werd ontdoken en later stopgezet. De terugkeer werd min of meer oncontroleerbaar. De eerste zomer na de bevrijding bracht veel goed weer en in Arnhem braken geen besmettelijke ziekten uit. Eind juni 1945 waren al ruim 40.000 Arnhemmers teruggekeerd, in september ongeveer 90.000 en in december bereikte het inwoneraantal weer het vooroorlogse peil.¹¹³

¹⁰⁸ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 310-314.

¹⁰⁹ Roelofs, *Vernieling en vernieuwing* (1995), p. 27-29; Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 323.

¹¹⁰ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 310.

¹¹¹ ‘Verblijf binnen de gemeente’ (afgekondigd 30 april 1945); ‘Het beschikken over woonruimte’, *Arnhems Dagblad* (afgekondigd 15 mei 1945), 23 mei 1945 p. 1-2.

¹¹² Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 327-331.

¹¹³ Roelofs, *Vernieling en vernieuwing* (1995), p. 27-29. Roelof spreekt over een vooroorlogse peil van 95.000 inwoners, volgens het *Verslag van de toestand* waren er eind 1939 ruim 90.000 inwoners.

5. De draad weer oppakken

5.1. Verlies

Na de bevrijding half april 1945 keerden dus duizenden evacués terug naar Arnhem. Onder hen waren ook joden die elders ondergedoken hadden gezeten. In de maanden daarna kwamen ook enkelen terug die een concentratiekamp hadden overleefd. Maar de meeste joden bleven 'afwezig', zoals het in die tijd werd geformuleerd. Zij waren vermoord in een van de vernietigingskampen of waren gestorven door ziekte of uitputting.

Het is moeilijk een precies antwoord te geven op de vraag hoeveel joden uit Arnhem tijdens de oorlog zijn omgekomen of juist zijn teruggekomen, aldus Margo Klijn in *De stille slag*. Dat komt onder meer doordat er vóór de oorlog in Arnhem vele vluchtelingen verbleven en er tijdens de oorlog tal van mutaties waren. Buitenlandse joden werden gedwongen om vanuit de kuststreek naar Arnhem te vertrekken en joodse Arnhemmers werden gedwongen om naar Amsterdam te verhuizen. Onderduikers moesten zich vaak om veiligheidsredenen van het ene adres naar het andere verplaatsen. Ook doken joden uit andere delen van het land in Arnhem onder, soms maar voor even.

Net als elders bleven na de bevrijding vele joodse overlevenden in Arnhem nog lange tijd in onzekerheid over het lot van hun familieleden. Niet elke overlevende keerde naar Arnhem terug. Een aantal joden vestigde zich na de oorlog elders in Nederland, terwijl anderen eind jaren veertig, begin jaren vijftig naar Israël emigreerden.

Cees Haverhoek deed onderzoek naar joodse families in Arnhem en zijn gegevens vormen de basis voor het overzicht bij Klijn. Zij schrijft dat van 1494 joodse personen uit Arnhem bekend is dat zij tijdens de bezetting zijn overleden. Van hen kwamen 1374 om in de vernietigingskampen in Duitsland of Oost-Europa, door moord of door ziekte en uitputting. In Auschwitz stierven 760 joodse Arnhemmers. Tussen maart en november 1943 kwamen 421 Arnhemmers in Sobibor om. In het overzicht worden ook 120 in Arnhem gestorven joden genoemd, omdat het moeilijk is in te schatten of iemand direct of indirect is overleden als gevolg van vervolging en oorlogsomstandigheden. Doden door zelfdoding zijn eveneens in de lijst opgenomen, ook als deze nog na de bevrijding plaatsvond.¹¹⁴

Degenen die wel terugkwamen hadden meestal helemaal niets meer. Hun huis was veelal bewoond door anderen. Zoals eerder besproken waren de woningen van weggevoerde joden aan anderen verhuurd, gezien de behoefte die er bestond aan woonruimte. Meubels en ander huisraad was verdwenen. Niet zelden waren de huizen niet eens meer intact, want de stad was zwaar gehavend door de oorlogshandelingen en vernield door de grootschalige plunderingen. Deze verwoestingen en vernielingen troffen ook joods bezit.

Na de oorlog was er niet veel meer over van de bloeiende joodse gemeente die ooit in Arnhem bestond. Het aantal gemeenteleden bedroeg niet meer dan circa 350. Met veel inspanning werd echter al snel weer een regulier joods leven opgebouwd, inclusief sjoeldiensten in het schoolgebouwen, na de renovatie vanaf 1950, in de oorspronkelijke synagoge. Dat dit negentiende-eeuwse gebouw niet is getroffen door oorlogsgeweld, mag een wonder heten.¹¹⁵

¹¹⁴ Klijn, *De stille slag* (2014), p. 233-234, 239-240.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 234-235.

5.2 Stad in puin

De schade in Arnhem was enorm. In de oude stadskern waren vrijwel alle gebouwen van het bestuursapparaat en het handelscentrum verdwenen. Van de ruim 26.000 woningen die Arnhem in 1944 telde, waren er 3.518 verwoest, 978 zwaar beschadigd en 21.492 licht beschadigd. Slechts 156 woningen hadden de oorlog ongeschonden doorstaan.¹¹⁶ Het merendeel van de verwoestingen was niet in de septemberdagen van 1944 aangericht, maar in de maanden daarna, vooral in het voorjaar van 1945. Toen lag de stad geregeld onder geallieerd artillerievuur. Ook is veel vernield tijdens de gevechten die in april 1945 aan de bevrijding voorafgingen. De materiële schade liep in de honderden miljoenen.¹¹⁷

Arnhem stond voor de opgave puin te ruimen, in letterlijke en figuurlijke zin. Wat het eerste betreft: in totaal ging het om 600.000 kubieke meter puin. Dit was onteigend door een besluit van de regering, toen nog in ballingschap in Londen. Van een vergoeding voor de huiseigenaren was geen sprake. Het afvoeren van het puin vergde een enorme logistieke operatie. Het werd functioneel gebruikt, bijvoorbeeld voor het dempen van een deel van de Oude Haven en het verharden van de autoweg Arnhem-Nijmegen. De stad bleef echter nog geruime tijd met ongeveer 100.000 kubieke meter zitten, dat voorlopig werd opgestapeld langs de Rijn bij Onderlangs en de Westervoortsedijk.

De gemeentelijke diensten Bouwtoezicht en Gemeentewerken spanden zich in om met primitieve materialen Arnhem weer bewoonbaar te maken. Voor elk huis werd de schade opgemaakt met behulp van een schadekaart. In eerste instantie zou er noodherstel plaatsvinden onder leiding van de gemeentelijke bedrijven, maar dit bleek in de praktijk niet haalbaar te zijn. De bewoners verrichtten zelf de eerste noodzakelijke werkzaamheden, zodat hun huis weer snel enigszins te gebruiken viel. Huisraadschade diende men te vermelden in een schadeboekje.¹¹⁸

‘Alle huizen waren door oorlogsgeweld min of meer beschadigd’, rapporteerde W. Kuik. Hij was de naoorlogse bewindvoerder over het vermogen van de eerdergenoemde joodse P. Hartog uit Arnhem. Philip Hartog was op 16 april 1943 op 67-jarige leeftijd in Sobibor vermoord, evenals zijn vrouw Francisca Hartog-Hartog en hun zoon Nathan Herman Hartog.¹¹⁹ Bewindvoerder Kuik nam direct maatregelen voor de noodzakelijkste herstelwerkzaamheden aan Hartogs huizen, om deze weer bewoonbaar te maken. De schade door oorlogshandelingen werd door de bewindvoerder geschat en de betreffende formulieren diende hij in bij de Schade-Enquêtecommissie in Arnhem. Ook stuurde hij de formulieren voor huurvergoeding naar het Districts Bureau voor Oorlogsslachtoffers, over het tijdvak vanaf de evacuatie van Arnhem.¹²⁰ In totaal diende de Arnhemse bevolking 64.000 aangiften in vanwege huisraadschade.¹²¹

5.3 ‘Niet con-amore’

“Ondergeteekende zou gaarne uitstel hebben de betaling der erfpacht betreffende. We horen maar steeds niets van betaling der huurvergoeding, want daar heb ik op gewacht. Het couranten bericht over de erfpacht munt niet uit door gevoelvolle stijl, en kan moeilijk aannemen dat dit bericht door U opgesteld is.

¹¹⁶ Roelofs, *Vernieling en vernieuwing* (1995), p. 14.

¹¹⁷ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 351-353.

¹¹⁸ Roelofs, *Vernieling en vernieuwing* (1995), p. 30-31.

¹¹⁹ *Joodsmonument.nl*.

¹²⁰ Kort verslag behorend bij de vermogensopstelling (29 oktober 1945), Beheersdossier P. Hartog, NA, toegang 2.09.16.06 (NBI), inv.nr. 87139.

¹²¹ Roelofs, *Vernieling en vernieuwing* (1995), p. 49.

Dan daar bij heb ik een vrij beroep wat momenteel ook niet over rozen gaat. Moet ik de erfpacht toch voor 21 Dec. 1945 betalen dan verzoek ik U beleefd aftrek van het bedrag over de evacuatie tijd 25 Sept. 1944 - 7 Juli 1945.”¹²²

Deze brief van de (niet-joodse) Arnhemmer W. Buset verwijst naar zijn achterstallige erfpachtcanon. Door de consternatie rond de slag bij Arnhem en de daaropvolgende evacuatie was de inning van de erfpachtcanons opgeschort. Dat blijkt uit briefwisseling uit maart 1945 hierover tussen een erfpachter en de gemeente, aangehaald bij Van Iddekinge. De Arnhemmer was naar Ellecom geëvacueerd en bij het gemeentebestuur in ballingschap of hij ‘in deze slechte tijdsomstandigheden’ de erfpachtcanon nog moest voldoen. Moest dit wèl, dan zou hij willen vernemen hoe hij het verschuldigde bedrag kon overmaken. Binnen een week had hij antwoord. Door de evacuatie kon de gemeente niet beschikken over de ‘volledige administratie’. Hij kreeg het advies met de betaling van de erfpacht te wachten tot zijn terugkeer naar Arnhem.¹²³

Na de bevrijding volgde dus een inhaalslag. Begin december 1945 werd door het college van B en W in de plaatselijke bladen medegedeeld, dat de aanzuivering van achterstallige erfpachten en huren diende te geschieden voor 21 december 1945, waarna bij niet-betaling, de contractuele boetebepaling zou worden toegepast.¹²⁴ Er kwamen tal van reacties, zoals de geciteerde van Buset, die om uitstel vroeg. Ook J.N. van Munster stuurde een brief. Hij had een aanmaning ontvangen om f 82,93 te betalen voor de op 1 maart 1945 en 1 september 1945 verschuldigde erfpachtcanon. Het bedrag diende binnen vijf dagen te worden voldaan, op straffe van een boete en 1% rente per maand.

Van Munster schreef dat op 17 September 1944 zijn woning door een bom gedeeltelijk was verwoest. De inboedel was gestolen of moedwillig vernietigd. Hijzelf werd door de Duitse weermacht eerst uit zijn huis en acht dagen later uit de stad verdreven en moest tien maanden in Beekbergen verblijven. Pas op 3 augustus 1945 kon hij in zijn ‘tot een mestvaalt gemetamorphoseerde woning’ terugkeren. Hierdoor had hij van de twaalf maanden, waarvoor nu erfpacht berekend werd, tien maanden geen gebruik kunnen maken van zijn perceel. Dit was door ‘force majeure’ gebeurd en Van Munster vond daarom dat de schade niet alleen door de erfpachtschuldige, maar ook deels door de gemeente gedragen moest worden. In al die jaren was hij ‘geen minuut nalatig’ geweest met betalen. Daarom vond hij een sommatie, met straf en bedreiging van verdere straffen, ‘allerminst vriendelijk voor degenen, die door de oorlog toch al zwaar waren geteisterd’.¹²⁵

In een reactie aan deze erfpachter stelde het gemeentebestuur dat volgens artikel 776 van het Burgerlijk Wetboek de erfpachter pas kwijtschelding van canon kon vorderen wanneer hij vijf jaar van het genot van het goed beroofd was geweest. Van die regeling was in de gemeentelijke erfpachtvoorwaarden niet afgeweken. ‘Onbillijk valt de toepassing van dit voorschrift (...) niet te noemen’, aldus B en W. De erfpachter had weliswaar het genot van het goed gemist, maar ontving van het Rijk een vergoeding wegens huurderiving. Op een dergelijke vergoeding zou de gemeente geen aanspraak kunnen maken.¹²⁶

In maart 1946 werd de Arnhemse erfpachters uitstel van betaling verleend.¹²⁷ In juni 1947 meldde de directeur van Gemeentewerken aan B en W, dat de inning van de erfpachtcanon bij hen, ‘die hun gehele eigendom zagen verloren gaan en nog geen uitkering

¹²² Buset aan college (14 december 1945), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5600.

¹²³ Aangehaald door Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* (1981), p. 114.

¹²⁴ Directeur Gemeentewerken aan B en W (13 februari 1946), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5600.

¹²⁵ J.N. van Munster aan B en W (12 februari 1946), ibidem

¹²⁶ B en W aan Van Munster (1 maart 1946), ibidem.

¹²⁷ Directeur Gemeentewerken aan B en W ((25 maart 1946), ibidem.

ontvingen', op moeilijkheden stuitte en leidde tot vele klachten. Van de ongeveer 800 erfpachters die in 1945 in gebreke waren, had evenwel het overgrote deel de schuld afgedaan. Slechts zo'n twintig hadden nog niet betaald. Dit betrof merendeels 'weinig- of niet-kapitaalkrachten, die niet alleen het geldelijk genot van eigen woning derven, doch ook verplicht zijn voor hun nieuwe verblijf huur te betalen'. De directeur vond het dan ook verklaarbaar, dat men 'niet con-amore' aan zijn verplichting voldeed. Ook begreep hij dat men, Rijk en gemeente vereenzelvigend, de betaling van de erfpacht afhankelijk stelde van de ontvangst van de rijksuitkering. Maar het sprak vanzelf dat hiertegen door de gemeente stelling werd genomen. In vele gevallen was betaling pas verkregen, nadat op strenge handhaving der contractbepalingen, boeteoplegging en executie-¹²⁸ gewezen was.

5.4 Joodse erfpachters

Blijkt in de bronnen ook hoe de gemeente Arnhem zich opstelde jegens joodse erfpachters? Een van de vragen in dit onderzoek is immers of de gemeente Arnhem na de bevrijding naheffingen voor erfpachtcanon heeft gevorderd van joodse eigenaren dan wel hun nabestaanden of bewindvoerders. De uitvoeringsadministratie (aanslagen, invordering) van de erfpachtcanon bestaat echter niet meer, aangezien het stukken betreft die na verloop van enige tijd vernietigd worden.¹²⁹

Het archiefdossier over wanbetaling van de erfpachtcanon bevat een brief uit januari 1943 van de administrateur van het Grondbedrijf, waarin ook sprake is van enkele joodse erfpachters. 'Blijkbaar tengevolge van de genomen overheidsmaatregelen zijn de volgende joodsche erfpachters nalatig gebleven de door hen verschuldigde erfpachtstermijnen tot heden te voldoen', schreef hij. Er volgt een lijstje van zeven namen: E. Leeser, K.A. de Leeuw, Mevr. I. Kamp-Soberski, H.S. Kan, Ph. Hartog, H. Bilgrai en Mevr. V. Gast, en de tekst vervolgt 'alle bedragen te vermeerderen met de contractueele boeten. Bovenvermelde vorderingen zijn intusschen aan de Anbo doorgegeven.'¹³⁰ De gemeente wendde zich dus kennelijk tot het ANBO. Deze beheersorganisatie werd geacht de lasten te voldoen voor de door haar beheerde percelen uit joods bezit. Het dossier bevat alleen de vermelding in deze brief en geen correspondentie met het ANBO.

Hierboven bleek al dat in de periode na de bevrijding de inning van de erfpachtcanon strak ter hand werd genomen. In een brief van januari 1946 van de gemeenteontvanger aan B en W is ook sprake van enkele joodse erfpachters. De gemeenteontvanger rapporteert dat enkele erfpachters - na te zijn herinnerd - de door hen verschuldigde bedragen nog niet hadden betaald, variërend van f 1,63 tot f 6.750. Er volgde een lijstje van negen namen, waaronder zo te zien vier bedrijven of voormalige bedrijven, de NV Damesconfectiefabriek v/h H.H. Bilgrai, Harmsen v/h Geld[ers]. Overslag- en Expeditiebedrijf, de firma J.L. Mogendorff en de Stoombootonderneming de Vereeniging. De overige zes namen zijn van particulieren, onder wie de overleden weduwe A.I. Prins. In haar geval ging het om 'erfpacht van een betimmerde plaats bij de Rijnbrug over de jaren 1944 en 1945 (2x f 9,20)'.¹³¹

In juni van dat jaar stonden van acht van deze negen erfpachters de bedragen nog open. Beter gezegd, ze waren verhoogd met de canon van 1946. Voor de weduwe Prins betekende dit nu f 27,60, dus drie keer f 9,20.¹³² B en W schreven de erfpachters aan en voor de weduwe Prins richtten zij hun brief aan het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dit stelde

¹²⁸ Directeur Gemeentewerken aan B en W (2 juni 1947), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5600.

¹²⁹ Mededeling Afdeling Informatie gemeente Arnhem (mei 2021).

¹³⁰ Administrateur Grondbedrijf aan burgemeester (13 januari 1943), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5600.

¹³¹ B en W aan Nederlands Beheersinstituut (12 juni 1946), ibidem.

¹³² Gemeenteontvanger aan B en W (4 juni 1946), ibidem.

bewindvoerders en beheerders aan voor onder andere 'afwezige' joden, van wie onzeker was of zij nog in leven waren. Van de weduwe Prins was echter nog geen beheerder bekend en navraag bij het NBI leerde dat zij ook niet 'in de Amsterdamse kartotheek' voorkwam. Wellicht kon de gemeente Arnhem nadere gegevens aan het NBI verstrekken?¹³³ Hierop informeerden B en W bij het kerkbestuur van de Joodse Gemeente in Arnhem. Uit de reactie van het kerkbestuur blijkt dat mevrouw Prins niet in Amsterdam had gewoond en evenmin naar Westerbork was gebracht. Zij had in Den Haag gewoond en was 'normaal daar gestorven'. Een kleindochter van mevrouw Prins was mevrouw Kamp in Arnhem.¹³⁴ Enkele weken later kon de gemeenteontvanger aan B en W melden dat de heer Kamp f 27,60 had betaald ten name van de Erven A.I. Prins voor de jaren 1944 tot en met 1946.¹³⁵ Na veel moeite en omzwervingen langs instanties was de erfpachtcanon dus geïnd.

Een andere aanwijzing van achterstalligheid bij een joodse erfpachter vinden we in het beheersdossiers van de eerdergenoemde P. Hartog uit Arnhem. In een 'Staat van schulden' in de vermogensopstelling van eind oktober 1945 vinden we de vermelding: 'Aan de Gemeente Arnhem; Erfpachtcanon perceel Herman Gorterstraat 2 te Arnhem dd. 15/12 '44 en 15/6 '45 ieder f 51,-'

Dit kwam dus op een bedrag van f 102,-.¹³⁶ Het bedrag werd in de vermogensopstelling per 1 januari 1947 niet meer opgevoerd, dus was kennelijk betaald. Wel stond daarin de erfpachtcanon van een ander huis vermeld: 'de erfpacht pand Lisztstraat werd nog niet betaald daar wij nog geen enkele vergoeding van [sic] hebben ontvangen'. Dit betrof een bedrag van f 197,25 voor de periode 24 maart 1945 tot 1 januari 1947, voor een van de drie panden uit het bezit-Hartog die door de oorlogshandelingen waren verwoest.¹³⁷ De redenering die volgens de gemeente Arnhem veel erfpachters volgden, zien we ook bij deze bewindvoerder: dat met het betalen van achterstallige erfpacht kon worden gewacht tot de vergoeding van het Rijk binnen was.

In de praktijk bleek dat ook wel zo te werken. Begin 1948 meldde de directeur Gemeentewerken aan B en W dat 'reeds meermalen door het overleg met het Districtsbureau voor de Verzorging van Oorlogsslachtoffers (DBVO) achterstallige erfpachten werden aangezuiverd uit de toegekende huurvergoedingen.' Dat gebeurde dan na een verzoek van belanghebbende aan dit bureau. Het DBVO had zich desgevraagd bereid verklaard om, na ontvangst van een opgave van de gemeente, het verschuldigde in te houden. De uitkering van een huurvergoeding door het DBVO zou niet eerder plaatsvinden dan nadat de belanghebbende verklaard had dat hij met het bedrag akkoord ging. Daarin was de erfpachtschuld betrokken.¹³⁸

De onrust en wanorde rond de slag om Arnhem en de evacuatie leidden tot achterstalligheid bij joodse en niet-joodse erfpachters. Zoals we zagen was dit een breed verschijnsel, aangezien 800 erfpachters na de bevrijding 'in gebreke waren' en nog moesten betalen. Dat ook voor joods bezit achterstallige erfpacht werd ingevorderd, past in de handelwijze om joden net zo te behandelen als andere oorlogsslachtoffers. Dit was conform het landelijke beleid voor opvang van en hulp aan slachtoffers en gedupeerden. Tijdens de bezetting al was door de regering in ballingschap (in Londen) besloten om geen onderscheid te maken tussen joodse en niet-joodse oorlogsslachtoffers. In het licht van de nazistische

¹³³ B en W aan Nederlands Beheersinstituut, 12 juni 1946 en 18 juli 1946; NBI aan Gemeente Arnhem (16 oktober 1946), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5600.

¹³⁴ B en W aan Kerkbestuur Joodse Gemeente (18 oktober 1946); Kerkbestuur Ned. Israël. Hoofdsynagoge Arnhem aan B en W (11 november 1946), ibidem.

¹³⁵ Gemeenteontvanger aan B en W (3 december 1946), ibidem.

¹³⁶ Verslag bij vermogensopstelling, toelichting bij Staat 7 (29 oktober 1945), Beheersdossier P. Hartog, NA, toegang 2.09.16.06 (NBI), inv.nr. 87139.

¹³⁷ Staat 6 en toelichting bij staat 6, Verslag bij vermogensopstelling per 1 januari 1947, ibidem.

¹³⁸ Directeur Grondbedrijf aan B en W (23 januari 1948), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 5600.

rassenleer vond men het ongepast om de joden als een afzonderlijke groep te beschouwen.¹³⁹

Bij joodse erfpachters kon ook een andere achterstalligheid een rol spelen, namelijk uit de periode van hun afwezigheid wegens deportatie of onderduik. Sommige gemeenten in ons land hebben na de bevrijding naheffingen opgelegd voor dergelijke achterstalligheid aan joodse slachtoffers, hun nabestaanden of bewindvoerders. Een van de onderzoeksvragen is of zulke naheffingen zich in Arnhem ook hebben voorgedaan. Uit de geraadpleegde bronnen is daarvan niets gebleken. Maar dit vormt geen 'bewijs'. Of dergelijke naheffingen voor erfpacht in Arnhem zouden zijn opgelegd, blijft daarom onduidelijk.

5.5 Zakelijke heffing

Dat er na de bevrijding ook weer wegbelasting betaald moest worden, lijkt logisch. Door de slag om Arnhem en de daaropvolgende evacuatie zal ook de inning van deze gemeentelijke belasting in het ongereede zijn geraakt, net als de invordering van de erfpachtcanon. Kunnen we aannemen dat ook bij de wegbelasting een vergelijkbare achterstalligheid voorkwam?

De uitvoeringsadministratie (aanslagen, invordering) van de wegbelasting bestaat ook niet meer. We moeten dus 'indirecte bronnen' bestuderen. Geraadpleegd zijn gemeentebegrotingen, gemeenteraadsverslagen tot en met 1950 en beroepszaken bij de Raad van Beroep voor de Directe Belastingen. In gemeentebegrotingen en gemeenteraadsverslagen is geen informatie aangetroffen die wijst op een achterstalligheid bij de wegbelasting.

Elders in het land, namelijk in Den Haag, vormde de aanwezigheid van acht bezwaar/beroepsdossiers de aanwijzing dat daar naheffingen aan joodse huiseigenaren zijn opgelegd voor straatbelasting.¹⁴⁰ In het archief van de Raad van Beroep te Arnhem is gezocht naar vergelijkbare beroepszaken over wegbelasting, binnengekomen in jaren 1945 tot en met 1951. Die zijn daarin echter niet gevonden. Dit archief bevat overigens zeer weinig zaken over wegbelasting in Arnhem. Twee ervan worden hier kort besproken, omdat de daarin gebruikte argumentatie interessant is. Het betreft niet-joodse eigenaren.

De eerste betreft een pand aan de Utrechtsestraat. De eigenaresse maakte bezwaar tegen de aanslag van f 33,44 die haar was opgelegd over het belastingjaar 1945. Zij voerde aan dat haar in het jaar 1945, althans vanaf haar terugkeer naar Arnhem, de beschikking over haar huis door de gemeente was ontnomen. Het was aan een ander in gebruik gegeven, zonder haar voorkennis en goedkeuring of betaling van een vergoeding. Zij vond dat de gebruiker ook de lasten, in dit geval dus de wegbelasting, moest betalen en vroeg daarom de aanslag te vernietigen. De Raad van Beroep redeneerde echter dat de eigenaresse als 'genothebbende' - in de termen van de heffingsverordening - ook de belastingplichtige was. Zij werd dus terecht belast. De verordening kende alleen terugbetaling als het eigendom gedurende twaalf achtereenvolgende maanden ongebruikt en onverhuurd was gebleven. Maar daarvan was geen sprake. Het pand werd vanaf midden 1945 door huurders gebruikt en daarom had de eigenaresse geen recht op terugbetaling.

Wanneer de woonruimte in 1945 door de burgemeester gevorderd was, aldus de Raad van Beroep, kon de appellante daarvoor vergoeding eisen van de gebruiker of van de gemeente. Zo kon zij het genot van het perceel in de vorm van deze vergoeding behouden. Het was volgens deze beroepsinstantie daarom niet onbillijk, dat zij wegbelasting over dat jaar moest betalen.¹⁴¹

¹³⁹ Bossenbroek, *De Meelstreep* (2001), p. 195-196.

¹⁴⁰ Zie: Te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is* (2017).

¹⁴¹ Dossiënummer 17379, GA, toegang 892 (Raad van Beroep), inv.nr. 28.

Het tweede geval gaat over enkele de panden aan de Tormentilstraat. De eigenaresse was aangeslagen voor een bedrag van f 41,58. Na bezwaar werd de aanslag verminderd, voor het pand Tormentilstraat 4 wegens een oorlogsschade van 40% met f 3,27 en voor het pand Tormentilstraat 22 wegens een oorlogsschade van 30% met f 2,64. De eigenaresse van de huizen voerde aan dat de panden het eerste halfjaar van 1945 onbewoond waren geweest, terwijl het perceel op nummer 22 zelfs pas in Augustus 1945 betrokken was. Daarom vroeg zij de aanslag met de helft te verminderen.

Maar de Raad van Beroep ging daar niet in mee. Ook hier werd geredeneerd dat ontheffing alleen kon worden verleend voor panden die gedurende twaalf achtereenvolgende maanden ongebruikt en onverhuurd waren gebleven. Volgens de raad was terecht geen verdere vermindering verleend. Dat was voor de appellante ook niet onbillijk, aangezien zij vergoeding wegens huurderiving had genoten over de periode waarin haar huizen leeg hadden gestaan ten gevolge van de evacuatie.¹⁴² Net als bij de hierboven besproken erfpacht zien we hier een verwijzing naar vergoedingen, waaruit de opgelegde wegbelasting kon worden betaald.

Die vergoedingen vormen een boeiend onderwerp voor nader onderzoek, gezien hun relatie met de betaling van gemeentelijke lasten. In deze studie is het niet mogelijk hier dieper op in te gaan. Duidelijk wordt echter wel dat de schade in de geëvacueerde stad een punt van overweging en argumentatie is geweest bij de gemeentelijke aanslagen. Bij de erfpachtcanon werd de achterstalligheid in verband gebracht met de omstandigheden vanaf september 1944. Het is niet onwaarschijnlijk dat ook de inning van de wegbelasting om dezelfde reden stagneerde. De hierboven aangehaalde voorbeelden betreffen verzoeken om vermindering die ook verwijzen naar (financiële) schade door de oorlogshandelingen en evacuatie. Het is niet duidelijk geworden of er bij joods bezit (bovendien) sprake was van achterstalligheid over de jaren van afwezigheid vanaf 1942.

5.6 Beheer en achterstalligheid

Bij de joodse huizen die tijdens de bezetting onder beheer waren gesteld, werden de beheerders zoals het ANBO geacht de gemeentelijke lasten te voldoen. Heeft het ANBO in Arnhem dat al dan niet consequent gedaan? Dat is onduidelijk, want voor zover bekend is ook de administratie van de NGV en het ANBO niet meer voorhanden. **Dus zowel van de gemeente als van het ANBO ontbreken gegevens die meer licht zouden kunnen werpen op tijdens de bezetting ontstane achterstalligheid.** In sommige beheersdossiers staan wel gegevens over (andere) belastingen.

Het vermogen van duizenden Nederlanders is in de jaren na de bevrijding beheerd. Voor een groot deel betrof dit niet-teruggekeerde joden ('afwezigen'), in afwachting van een mogelijke terugkeer of een verklaring van overlijden. Maar ook van personen die waren beschuldigd of verdacht van collaboratie werd het vermogen beheerd. De dossiers van de beheerders bevatten vaak vermogensopstellingen. Niet zelden komen daarin posten als 'schulden' of 'passiva' voor en daaronder staan soms bedragen van belastingen die kennelijk nog betaald moesten worden.

In de 30 geraadpleegde beheersdossiers is wegbelasting over 1942 tot en met 1945 niet aangetroffen. Wel worden daarin soms andere belastingen vermeld, zoals in het beheersdossier van I. Koster uit Arnhem. Isaäk Koster werd op 20 maart 1943 in Sobibor vermoord, evenals zijn vrouw Aaltje Leeuwijn. Hun dochter Margaretha Helena kwam om in Birkenau op 14 mei 1944.¹⁴³ In zijn beheersdossier staat onder 'passiva': grondbelasting 1944, inkomstenbelasting 1942, vermogensbelasting 1944/45 en inkomstenbelasting

¹⁴² Dossiernummer 17584, GA, toegang 892 (Raad van Beroep), inv.nr. 28.

¹⁴³ *Joodsmonument.nl*.

1942/'43/'44, samen f 1351,95.¹⁴⁴ Voorzover bekend gaat het daarbij om rijksbelastingen. Verder stond er nog een rekening open van het Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf over 1942 (f 20,-).¹⁴⁵

Ook in de vermogensopstelling van de eerdergenoemde Ph. Hartog is sprake van een post directe belastingen (f 1705,51): 'te betalen vordering aan de belasting betr. Grondbel. 1944 en vermogen- en inkomstenbel. 1942 (welke gedeeltelijk nog niet door den Heer Hartog betaald was, volgens opgave v.d. Ontvanger der directe belastingen).' Hiervoor was door beheerder W. Kuik uitstel tot betaling gevraagd en toegestaan.¹⁴⁶

De wegbelasting werd in Arnhem trouwens in 1947 verhoogd, na veel discussie in de Arnhemse gemeenteraad. B en W stelden de verhoging voor na een aanschrijving van de regering aan noodlijdende gemeenten, waaronder Arnhem, die voor het sluitend maken van hun begroting steun van het Rijk nodig hadden. De minister riep deze gemeenten op om de weg- c.q. straatbelasting te verhogen. In Arnhem was men daar niet blij mee. De gemeentelijke commissie van Financiën bijvoorbeeld vond het te vroeg voor een verhoging. Arnhem behoorde immers tot de zwaar getroffen gemeenten. Praktisch elk gebouw was beschadigd. Weliswaar zou het herstel van rijkswege worden vergoed, maar in de praktijk liet de omvang van de schadevergoeding alles te wensen over. Daardoor kwamen voorlopig vele kosten ten laste van de huiseigenaren en 'stonden zij ernstig achter bij de eigenaren in niet getroffen gemeenten', aldus de commissie. Het leek haar gewenst, dat B en W bij de minister enkele jaren uitstel zouden vragen totdat het onderhoud van gebouwen 'in meer normale banen was gekomen'.¹⁴⁷

De minister van Binnenlandse Zaken was echter niet onder de indruk. Bij de voorgestelde verhoging zou de wegbelasting vergeleken met die in het eveneens zwaar getroffen Nijmegen nog aan de lage kant zijn. Verder vielen door oorlogshandelingen zwaar getroffen eigendommen buiten de belasting. De minister en zijn ambtgenoot van Financiën hadden niet uit het oog verloren dat de Arnhemse bevolking door de oorlogshandelingen ernstig had geleden. Maar dit mocht bij het beoordelen van een zakelijke heffing zoals de wegbelasting geen speciale rol spelen. Daarom zagen de ministers, na ampele overweging, geen aanleiding om de gemeente Arnhem van het verhogen van de wegbelasting vrij te stellen, ook niet alleen voor het jaar 1947.¹⁴⁸ Er bestond dus een nauwe verwevenheid van de gemeentefinanciën met het landelijke financiële beleid.

5.7 Rechtsherstel

Direct na de bevrijding begon een grote operatie van rechtsherstel. Doel was het herstel van rechten die door de Duitse bezetter waren geschonden, waaronder het eigendomsrecht van joden inzake vastgoed. Voorbereidingen waren al getroffen door de regering in Londen, terwijl Nederland nog grotendeels bezet was. In september 1944 kwamen twee wetsbesluiten tot stand, het Besluit bezettingsmaatregelen (E93) en het Besluit herstel rechtsverkeer (E 100). Na de bevrijding kwam er een Raad voor het Rechtsherstel met een aantal uitvoerende afdelingen. Een ervan was het al eerder genoemde Nederlands

¹⁴⁴ Bewindvoering I. Koster en A. Koster-Leeuwijn, beginverslag (28-11-1946), (Beheersdossier I. Koster), NA, toegang 2.09.16.08 (NBI), inv.nr. 115959.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Kort verslag bij vermogensopstelling (29 oktober 1945), Beheersdossier P. Hartog, NA, toegang 2.09.16.06 (NBI), inv.nr. 87139.

¹⁴⁷ Vergadering van de Commissie van Financiën (27 januari 1947), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 96; 'Nog eens: wegbelasting', *Arnhemsche Courant* (20 februari 1947), p. 3.

¹⁴⁸ Min. van Binnenl. Zaken aan GS Gelderland (30 juni 1947), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 96.

Beheersinstituut (NBI), dat deel uitmaakte van de Afdeling Beheer. Het NBI stelde bewindvoerders en beheerders aan.¹⁴⁹

Met rechtsherstel wilde men de vooroorlogse situatie zoveel mogelijk herstellen. Verordeningen zoals 154/1941 (bebouwd onroerend goed) behoorden tot de maatregelen van de bezetter die geacht werden nooit van kracht te zijn geweest. Alle verkopen van joods onroerend goed door de 'beheerders' uit de bezettingsjaren waren daarmee onwettig, tenzij de koper kon aantonen dat hij te goeder trouw was geweest (art. 25 sub c E100).¹⁵⁰ Daarmee werd bedoeld dat de koper onwetend was: hij wist niet, of kon niet weten dat het ging om een perceel uit joods bezit.

Rechtsherstel betekende dat de situatie voor de gedupeerde zoveel mogelijk werd teruggebracht in de toestand van vóór de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter. Hij mocht er echter niet door worden verrijkt. Vaak betekende rechtsherstel teruggave van het geroofde of onder dwang verkochte onroerend goed. Soms kwam het echter neer op een schadevergoeding of een andere regeling. Dat gebeurde als de partijen daar zelf toe besloten, of als de rechter oordeelde dat de oorlogskoper te goeder trouw was geweest en door een herstel van de vooroorlogse situatie op onredelijke wijze benadeeld zou worden.

In principe moesten alle oorlogsaankopen teruggedraaid of bekrachtigd worden. Het doel was om zo veel mogelijk minnelijk te schikken. Partijen zouden daarbij met elkaar overleggen zonder tussenkomst van de rechter, met als resultaat een overeenkomst. Het beheer van het perceel werd vaak al voor de uiteindelijke schikking overgedragen. Er vond een verrekening plaats van baten, zoals huren, en (gemeentelijke) lasten. Vaak waren de kosten voor de opmaak van de rechtsherstelakte voor de oorlogskoper.¹⁵¹

'Rechtsherstel werd wel aangevraagd doch nog niet verkregen', schreef de beheerder over het vermogen van Philip Hartog begin 1947.¹⁵² Dit zou ook nog enige tijd duren. Voor het pand aan de Lawick van Pabststraat kwam dit in 1948 rond.¹⁵³ Voor Hartogs panden in Oosterbeek werd rechtsherstel binnen enkele weken verwacht. Uit de kadastrale leggers blijkt echter dat dit te optimistisch was. Het huis aan de Krugerstraat in Oosterbeek werd in 1949 (dienstjaar 1950) door 'toepassing rechtsherstel' weer bijgeschreven op het artikelnummer van Philip Hartog. Met de huizen aan de Weverstraat in Oosterbeek gebeurde dit in 1950 (dienstjaar 1951).¹⁵⁴

Het perceel Langstraat 312, een pakhuisje, was in mei 1940 (de referentiedatum) gezamenlijk eigendom van P. Hartog en G.J. Besseling uit Velp. Tijdens de bezetting had Besseling van het ANBO de helft van Hartog gekocht, om – volgens eigen zeggen – te voorkomen dat een Duitser of NSB'er het zou kopen en met de bedoeling dit later weer met Hartog te regelen. Volgens bewindvoerder Kuik was de verstandhouding tussen de beide eigenaren destijds goed en was Besseling 'voorzoover mij bekend anti-duitsch.' Hij had voor de helft van het pakhuisje f 250 aan het ANBO betaald.

Het pand was tijdens de oorlogshandelingen geheel verwoest en in maart 1946 was nog onbekend welk bedrag het Rijk zou uitkeren als schadevergoeding. De bewindvoerder stelde voor dat Besseling f 250 zou betalen en dan eigenaar kon blijven, terwijl de bewindvoerder de vordering zou behouden 'op de instantie welke het geld ontving' [het ANBO, MB]. Hij zou dan de schade aan het pand met het Rijk regelen. Het NBI verklaarde

¹⁴⁹ Aalbers, *Berooid* (2001), p.43, 52-54.

¹⁵⁰ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel* (2013), p. 28.

¹⁵¹ Ibidem, p. 28-29; Mondelingen mededeling Maarten-Jan Vos (november 2021).

¹⁵² Verslag bij vermogensopstelling per 1 januari 1947, Beheersdossier P. Hartog, NA, toegang 2.09.16.06 (NBI), inv.nr. 87139.

¹⁵³ Verslag bij vermogensopstelling per 31 december 1948, Beheersdossier P. Hartog, ibidem.

¹⁵⁴ Kadastrale gemeente Oosterbeek, kadastrale legger, artikel 2905 (S. van der Meer), 3736 (P. Hartog) en 4324 (E. van der Meer).

zich in maart 1946 akkoord met het voorstel.¹⁵⁵ Inderdaad bleef het perceel op naam van Besseling staan, tot het in 1949 (dienstjaar 1950) werd onteigend. Toen kwam het op naam van de gemeente Arnhem.¹⁵⁶

5.8 Distributie

Arnhem stond in het voorjaar van 1945 voor de grote opgave van puinruimen en weer opbouwen. Meteen bij terugkomst in de stad werd iedereen geconfronteerd met schade en gebrek. Tijdens de bezetting was al een groot tekort ontstaan aan levensmiddelen, brandstof, kleding en dergelijke en dat tekort bleef nog geruime tijd bestaan. In het door vernielingen en plunderingen gehavende Arnhem gold dit in nog veel sterkere mate dan elders. Arnhem was de 'stad der bezitloozen', in de woorden van de Rotterdamse journalist C. Doelman.¹⁵⁷

Voorlopig bleef een systeem van distributie van kracht om het weinige wat voorhanden was zo eerlijk mogelijk te verdelen. De Distributiedienst van de gemeente Arnhem had hierin een belangrijke rol. De plaatsvervangend directeur van deze dienst constateerde in maart 1946 dat er sprake was van ontevredenheid en teleurstelling in Arnhem. Men had vijf jaar geleefd onder de druk van de Duitse overheersing en zich in gedachten gericht op dat ene punt: de bevrijding. Daarna 'zou alles wel terecht komen'. Die hoopvolle verwachtingen waren zeer hooggespannen geweest. Maar deze waren nog niet vervuld en voorlopig kon dat ook niet. De teleurstelling hierover leidde tot klachten. Die richtten zich vooral tegen 'de distributie' en met name tegen de gemeentelijke distributiedienst.¹⁵⁸ Tijdgenoten spraken van een 'worgende bureaucratie' waarmee de Arnhemmers hadden te kampen.¹⁵⁹

Ook woonruimte werd gedistribueerd, gezien het grote gebrek hieraan. De verdeling van woongelegenheid was primair een gemeentelijke taak en de gemeente had verstrekende bevoegdheden. Zoals we al zagen was er een vergunningstelsel en de gemeente kon zelfs huizen vorderen.¹⁶⁰ Inwoning of samenwoning werd een berucht verschijnsel.

Ook joodse Arnhemmers kregen hiermee te maken, zoals blijkt uit het voorbeeld over het gezin Mogendorff dat het kamp Bergen-Belsen had overleefd. Na het gedwongen vertrek van de Mogendorffs in 1943 was in hun woning aan de Pels Rijckenstraat een kleuterschool voor NSB-kinderen gevestigd. De faciliteiten waren er dus al. Terug in Arnhem kreeg het gezin inwoning van een andere kleuterschool. Men vond het best.¹⁶¹ Maar het kon ook heel anders lopen, zoals in het geval van het echtpaar Jesserun-Vorst. Het trof de overheidsinstanties in zijn huis aan, die er tijdens de bezetting waren gehuisvest. Pas na een rechtszaak kon het echtpaar een woonvergunning krijgen voor zijn eigen huis aan de Eusebiussingel.¹⁶²

¹⁵⁵ Kuik aan NBI Arnhem (20 februari 1946), NBI Arnhem aan NBI Den Haag (13 maart 1946) en directie NBI aan vertegenwoordiger NBI Arnhem (17 maart 1946), Beheersdossier P. Hartog, NA, toegang 2.09.16.06 (NBI), inv.nr. 87139.

¹⁵⁶ Kadastrale gemeente Arnhem, leggerartikel 20390 (Hartog en Besseling) en 20452 (Gemeente Arnhem).

¹⁵⁷ Doelman, *Arnhem stad der bezitloozen* (1945).

¹⁵⁸ Plv. directeur Distributiedienst aan burgemeester (13 maart 1946), GA, toegang 2197 (Secretarie), inv.nr. 6193.

¹⁵⁹ Frequin e.a., *Arnhems Kruisweg* (1946/1969), p. 195.

¹⁶⁰ Siraa, *Een miljoen nieuwe woningen* (1989), p. 66-67, 75.

¹⁶¹ Klijn, *De stille slag* (2014), p. 228.

¹⁶² Bolwerk, 'Hoe Arnhem teruggekeerde Joden bikkelhard behandelde', *De Gelderlander* (18 april 2021).

De wederopbouw van de stad was een zaak van de lange termijn en vergde een lange adem. Voordat er werkelijk gebouwd kon worden doorliep men een tijdrovend traject van planvorming en besluitvorming. De rijksoverheid probeerde om via een centraal geleide economie herstel en wederopbouw zo efficiënt mogelijk te laten verlopen. De gemeente Arnhem kreeg van de wederopbouwinstanties in Den Haag bepaalde bevoegdheden gedelegeerd. Zij zou zelfstandig het herbouwplan en wat daar direct mee samenhang ter hand nemen. Herbouw van de verwoeste stadsgedeelten kon niet in alle gevallen herstel van de oude toestand betekenen. De ramp gaf de stad mogelijkheden tot verbetering en vernieuwing. Er werd begonnen aan een wederopbouwplan en een uitbreidingsplan.¹⁶³

Bouwen was de oplossing voor de woningnood, maar in de eerste naoorlogse jaren viel de woningproductie tegen. Dat kwam onder meer door een ernstig tekort aan materialen en vakarbeiders. De bouw van noodwoningen moest een eerste stap zijn om aan de grote vraag te beantwoorden. Ook kwamen er noodgebouwen voor winkels en allerlei voorzieningen.¹⁶⁴ Op een persconferentie in mei 1947 maakte het gemeentebestuur bekend dat er bijna 15.000 gebouwen hersteld waren, 345 noodwoningen gebouwd en 389 uitgebrande woningen in Zuid herbouwd.¹⁶⁵

In het kader van de wederopbouwplannen zijn percelen onteigend. Dit betreft werkelijke onteigening, dus de hierboven kort besproken ruimtelijkeorderingsprocedure voor de realisering van plannen. Ook joodse huizenbezitters kregen hiermee te maken. Maar anders dan de roof van joods bezit tijdens de bezetting kwam deze onteigening niet voort uit anti-semitisme. Het was geen ontrecting van een specifieke groep, maar een instrument dat alle burgers kon raken in de opgave 'om van Arnhem iets te maken, wat lijkt op de lieflijke, welvarende stad, die het eens geweest is'.¹⁶⁶

¹⁶³ Roelofs, *Vernieling en vernieuwing* (1995), p. 15-18.

¹⁶⁴ Ibidem, p. 39; Siraa, *Een miljoen nieuwe woningen* (1989), p. 66-67, 75.

¹⁶⁵ Roelofs, *Vernieling en vernieuwing* (1995), p. 49.

¹⁶⁶ Frequin e.a., *Arnhems Kruisweg* (1946/1969), p. 158.

6. Conclusie

In deze studie is in de historische context onderzocht:

- of de gemeente Arnhem na afloop van de Tweede Wereldoorlog naheffingen voor erfpacht en/of straatbelasting heeft gevorderd van joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun nabestaanden/erfgenamen over de oorlogsperiode;
- in hoeverre de gemeente Arnhem tijdens de bezetting onroerend goed heeft aangekocht dat eigendom was van joodse burgers;
- of er nadien over deze eventuele aankopen rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

Om met de eerste vraag te beginnen: **er zijn geen aanwijzingen gevonden voor naheffingen vanwege achterstalligheid over de periode dat joodse eigenaren afwezig waren als gevolg van deportatie of onderduik. Bedoeld wordt dus achterstalligheid die verband houdt met de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter.** Uit andere gemeenten zijn voorbeelden van dergelijke naheffingen bekend. Gemeentelijke archieven over het opleggen en innen van de wegbelasting zijn niet meer voorhanden. Dat geldt ook voor de erfpachtcanon. In de wel bestudeerde bronnen is geen verwijzing gevonden naar bedoelde naheffingen. Maar dit vormt geen 'bewijs' dat ze niet hebben plaatsgehad.

In dit verband is de vraag belangrijk of er van achterstalligheid eigenlijk wel sprake was. Tijdens de bezetting werd het joodse vastgoed 'beheerd' door het ANBO. Deze organisatie werd geacht lasten zoals belastingen en erfpachtcanon te betalen, maar we weten niet of dit al dan niet (consequent) is gebeurd. Hierover ontbreken de gegevens. De boekhouding van het ANBO is voor zover bekend ook niet meer aanwezig. Wanneer het ANBO de lasten heeft betaald en dat is mogelijk – achterstalligheid van onder beheer gestelde panden ontstond in Amsterdam bijvoorbeeld vooral na september 1944 (Dolle Dinsdag) – zal er geen achterstalligheid zijn ontstaan en dus geen reden voor naheffingen.

Wel bleek na de bevrijding van Arnhem dat veel erfpachters een betalingsachterstand hadden die verband hield met andere omstandigheden, namelijk de oorlogshandelingen en de daaropvolgende evacuatie in september 1944. Door de chaos en ravage van die maanden was ook de inning van gemeentelijke lasten in het ongerede geraakt. Na de bevrijding waren hierdoor 800 Arnhemse erfpachters 'in gebreke'. Onder hen waren ook (enkele) joden, zo bleek uit het gemeentelijk dossier 'Wanbetaling erfpachters'. Deze achterstalligheid werd veroorzaakt door de specifiek Arnhemse omstandigheden – de afwezigheid van bevolking en stadsbestuur - in de laatste maanden van de oorlog. Met de anti-joodse maatregelen van de bezetter had dit niets te maken.

Dat ook bij de wegbelasting in Arnhem achterstalligheid voorkwam als gevolg van deze oorlogsomstandigheden is niet gebleken. Er is geen dossier over zoals bij de erfpacht(canon) en in de bronnen die wel voorhanden zijn is hierover niets aangetroffen. Gezien de situatie rond de erfpachtcanon is **een vergelijkbare achterstalligheid en een vergelijkbaar gemeentelijk antwoord daarop voor de wegbelasting echter niet onwaarschijnlijk.** In de bronnen zijn wel voorbeelden gevonden van bezwaren tegen de wegbelasting in verband met (financiële) schade aan huizen, opgelopen in de evacuatieperiode.

De ravage in de stad betekende voor de gemeente Arnhem een enorme opgave van puinruimen en weer opbouwen. Gezien de omvang van de schade in de stad zal de financiële nood hier nog groter zijn geweest dan elders in het land. Dit had gevolgen voor de betaling van erfpachtcanon en wegbelasting. **Zowel erfpachters en belastingplichtigen als de gemeente Arnhem legden bij deze achterstalligheid een verband met (schade)vergoedingen: wanneer die waren uitgekeerd konden de achterstalligheid worden voldaan of worden verrekend met de vergoeding.**

De tweede onderzoeksvraag betreft een eventuele aankoop door de gemeente Arnhem van onroerend goed uit joods bezit. Daar zijn geen aanwijzingen voor. De gemeente komt niet voor in de *Verkaufsbücher* en uit de vermelding van vastgoedaankopen tijdens de bezettingsjaren blijkt evenmin van een dergelijke aankoop. Op die lijst komen geen namen voor van joodse eigenaren. Wel werd een gemeentelijke aankoop van percelen van de joodse gemeente in Arnhem voorbereid. Maar de objecten zijn uiteindelijk niet aan de gemeente overgedragen, dus de transactie blijkt niet te zijn doorgegaan. Naar het motief achter de voorgenomen koop kunnen we slechts gissen. Was het zakelijk eigenbelang van de gemeente Arnhem of wilde zij de joodse gemeente te hulp schieten? Dat is onbekend.

Aangezien de gemeente geen vastgoed uit joods bezit heeft gekocht, vervalt de derde onderzoeksvraag over rechtsherstel over eventuele gemeentelijke aankopen.

Het 'beheer' van joods vastgoed gebeurde door organisaties die door de Duitse bezetter waren ingesteld. Zij verkochten een deel van de beheerde panden uit joods bezit. Zij waren daarmee de uitvoerders van de roof van onroerend goed en ontrecting van de eigenaren, soms 'onteigening' genoemd. Die term wekt verwarring, omdat deze verwijst naar een procedure in de ruimtelijke ordening, waarbij de rechten van onroerendgoedeigenaren degelijk verankerd zijn, wat bij de roof door de Duitse bezetter absoluut niet het geval was.

Bij het beheer van joodse huizen speelde de gemeente Arnhem geen rol. Ook de verkoop van joodse huizen was geen zaak van de gemeente, maar van de beheersorganisaties. Transacties kwamen tot stand door bemiddeling van plaatselijke makelaars en taxateurs. Het naoorlogs rechtsherstel ten slotte was een taak van de landelijke organisaties die hiervoor waren ingesteld.

Behalve beheerd en verkocht werd onroerend goed tijdens de bezetting ook op ruime schaal **gevorderd. Daarbij had de gemeente wel een taak:** zij moest eigenaren en bewoners informeren en inboedels inventariseren en opslaan. De vorderingen door de Duitsers troffen joden en niet-joden. De woningen waaruit joden waren weggevoerd werden aan anderen verhuurd. De achtergrond daarvoor vormde de woningnood in de gemeente. De slag om Arnhem en de evacuatie van de stad in september 1944 hebben vervolgens alles op hun kop gezet. De Arnhemmers moesten hun stad verlaten en toen zij terugkwamen was er ontzaglijk veel schade. Dit heeft de woningnood verergerd.

Meer onderzoek naar de rol van de gemeente Arnhem tijdens de bezettingsjaren is zeker mogelijk. De uitvoeringsadministratie van de gemeentelijke belastingen bestaat niet meer, maar er zijn wel andere bronnen uit die periode. Te denken valt aan het archief van de afdeling Duitse Zaken van de gemeente, met uitgebreide gegevens over de vorderingen en aan financiële gegevens zoals rekeningen. Zij kunnen een licht werpen op de opgaven waarvoor de gemeente stond, de manier waarop zij reageerde en waarop zij de bezettingsomstandigheden het hoofd bood.

De enorme naoorlogse opgave van puinruimen en weer opbouwen is een intrigerend thema in de geschiedenis Arnhem. De gemeentelijke organisatie had daarin een belangrijke rol. Distributie, vordering en onteigening waren instrumenten bij de wederopbouw. De gemeente kon gebruik maken van verregaande bevoegdheden en maakte zich daarmee niet altijd geliefd. Het is een boeiend vraag hoe zij hierbij haar joodse en niet-joodse burgers bejegende. Ook de schadeafwikkeling moet een enorme operatie zijn geweest.

Er was een bepaalde rolverdeling tussen gemeente en Rijk, die het bestuderen zeker ook waard zou zijn. Dat er nauwe banden bestonden tussen deze bestuurslagen is wel zeker, zoals we bijvoorbeeld zagen bij de naoorlogse opgelegde verhoging van de wegbelasting. Het is de vraag hoeveel beleidsvrijheid de gemeente eigenlijk had, ook in de bejegening van haar burgers. Mede gezien het uiterst actuele karakter van deze vraag is dit een boeiend onderwerp voor nader onderzoek.

Bronnen

Literatuur

Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999).

Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001).

Blauw, Maili, *Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht* (Utrecht 2020)

Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Eindhoven. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (2021).

Dijkerman, P., 'Tweede Wereldoorlog', in: M.H. van Meurs e.a. (red.) *Arnhem in de twintigste eeuw* (Utrecht: Matrijs 2004), p. 190-195.

Doelman, C., *Arnhem stad der bezitlozen* (Arnhem: Gouda Quint 1945).

Frequin, Louis, Henri A.A. Knap en W.H. Kruidenink, *Arnhems Kruisweg* (Arnhem: Gysbers & Van Loon, 1969 (ongewijzigde herdruk van druk uit 1946).

Iddekinge, P.R.A. van, *Arnhem 44/45. Evacuatie verwoesting plundering bevrijding terugkeer* (Arnhem: De Gelderse Boekhandel BV, Gouda Quint BV 1981).

Klijn, Margo, *De stille slag. Joodse Arnhemmers 1933-1945* (Utrecht: Van Gruting 2014).

Lavooij, W.H., 'De stedelijke ontwikkeling', in: M.H. van Meurs e.a. (red.) *Arnhem in de twintigste eeuw* (Utrecht: Matrijs 2004), p. 14-51.

Meurs, M.W. van, 'Honderd jaar gemeentebestuur' in: M.H. van Meurs e.a. (red.) *Arnhem in de twintigste eeuw* (Utrecht: Matrijs 2004), p. 52-91.

Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdams gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955*. (NIOD-rapport, juni 2020).

Roelofs, Bob, *Vernieling en vernieuwing. De wederopbouw van Arnhem 1945-1964*. Historische Reeks Arnhem deel 5 (z.pl.: Uitgeverij Matrijs 1995).

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans e-book 2012).

Rosendaal, Joost, *De bevrijding in beeld. Van Neerpelt tot Wesel, 1944-1945* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt|fragma 2014)

Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016)

Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen. De rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*. (Den Haag: SDU uitgeverij 1989)

Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

Slaa, Robin Te, '1941. Het masker valt'. In: *Leven in bezet Nederland*, onder redactie van het NIOD (2 delen), dl. 1 (1940, 1941, 1942) (Amsterdam: NIOD/Uitgeverij Spectrum 2020), p. 217-495.

Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013)

Vredenberg, J.P., 'Een gemeentebestuur in bezettingstijd', in: *Bijdragen en mededelingen, Vereniging Gelre, Deel LXXXVI* (Arnhem 1995), p. 147-165.

Vredenberg, J., 'De synagoge aan de Pastoorstraat', in: *Arnhem De Genoeglijkste*, Jaargang 22, nummer 2, juni 2002, themanummer 'Rond de sjoel. Grepen uit de joodse geschiedenis in Arnhem', p. 59-71.

Krantenartikelen

- Bolwerk, Paul, 'Hoe Arnhem teruggekeerde Joden bikkelhard behandelde', *De Gelderlander* 18 april 2021
- Bolwerk, Paul, en Eric van der Vegt, 'Beruchte NSB'ers kochten Joods huizen op in Arnhem', *De Gelderlander* 24 april 2021
- Bolwerk, Paul, en Eric van der Vegt, 'De familie van Lout (81) moest vechten om hun door de nazi's onteigende huizen terug te krijgen: 'Ik ga nooit in Duitsland op vakantie'', *De Gelderlander* 1 mei 2021
- Ploeg, Harry van der, en Paul Bolwerk, 'Huizenroof Joodse inwoners Arnhem blijkt nog grotere schandvlek dan gedacht', *De Gelderlander* 17 april 2021

Diverse historische kranten, geraadpleegd via *Delpher.nl*

Archieven

Gelders Archief

0892	Raad van Beroep voor de Directe Belastingen te Arnhem
1557	Documentatiecollectie Tweede Wereldoorlog
2067	Sociale Dienst Arnhem en voorgangers 1833-1960
2133	Secretarie Gemeente Arnhem, afdeling Duitse Zaken
2138	Kabinet van de burgemeester van Arnhem
2174	Collectie Haverhoek

- 2192 Secretarie Gemeente Arnhem, Raad, burgemeester en wethouders, 1851-2009
- 2197 Secretarie Gemeente Arnhem, 1940-1949
- 2198 Secretarie Gemeente Arnhem, 1950-1959
- 2212 Gemeentewerken Arnhem 1940-1949
- 3202 Kadaster, algemene naamwijzer

Nationaal Archief

Toegang 2.09.19 Beheersdossiers Nederlands Beheersinstituut (NBI), met diverse subnummers (2.09.16.01 tot en met 2.09.16.15): Beheersdossiers

Dank

Met dank aan Cees Haverhoek voor het meedenken en het Gelders Archief voor het totstandbrengen van contacten.